

KNOB

BULLETIN

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB voor cultuurbeleid, musea, monumentenzorg, architectuur, archeologie en archieven. Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

JAARGANG 87 NUMMER 1, 1988

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
DE WALBURG PERS

**KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND**

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana

Bestuur

mr. C. H. Goekoop, voorzitter
drs. U. F. Hylkema, vice-voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris, p/a Huis de
Pinto, St. Antoniebreestraat 69,
1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester,
Wilhelminapark 60, 3581 NP Utrecht
drs. B. Bakker, drs. Ch. Dumas,
drs. T. A. S. M. Panhuysen,
drs. M. A. Prins-Schimmel, drs. J. F. van
Regteren Altena, drs. W. F. Renaud,
ir. N. C. G. M. van de Rijt,
drs. M. L. Stokroos, prof. dr. ir. F. W. van
Voorden.

Redactie

ir. A. H. van Drunen, drs. Ch. Dumas
(voorzitter redactie), drs. M. E. de Haas,
mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen,
drs. J. R. Magendans, ir. E. J. Nusselder,
prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge,
drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst
voor de Monumentenzorg), drs. H. Stoep-
ker, drs. C. C. S. Wilmer, H. J. Zantkuyl.
Eindredactie: dr. H. A. Tummers,
drs. Th. M. Elsing.

Bureau KNOB

Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69,
1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706.
Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot
en met december.
Jaarlijkse contributie (Bulletin inbe-
grepen):
– lid KNOB f 65, – ;
– instelling, vereniging enz. lid KNOB
f 100, – ;
– jeugdlid tot 27 jaar f 40, –
De leden ontvangen in het begin van het
jaar een acceptgirokaart.
Postgiro 140380 ten name van de KNOB
te Amsterdam.

Losse nummers en banden

– Losse nummers f 15, – per aflevering
(voorzover voorradig);
– banden: prijs op aanvraag.
Losse nummers verschijnen na 1 januari
1986 verkrijgbaar in de boekhandel of
rechtstreeks bij De Walburg Pers,
Postbus 222, 7200 AE Zutphen,
telefoon 05750-10522.

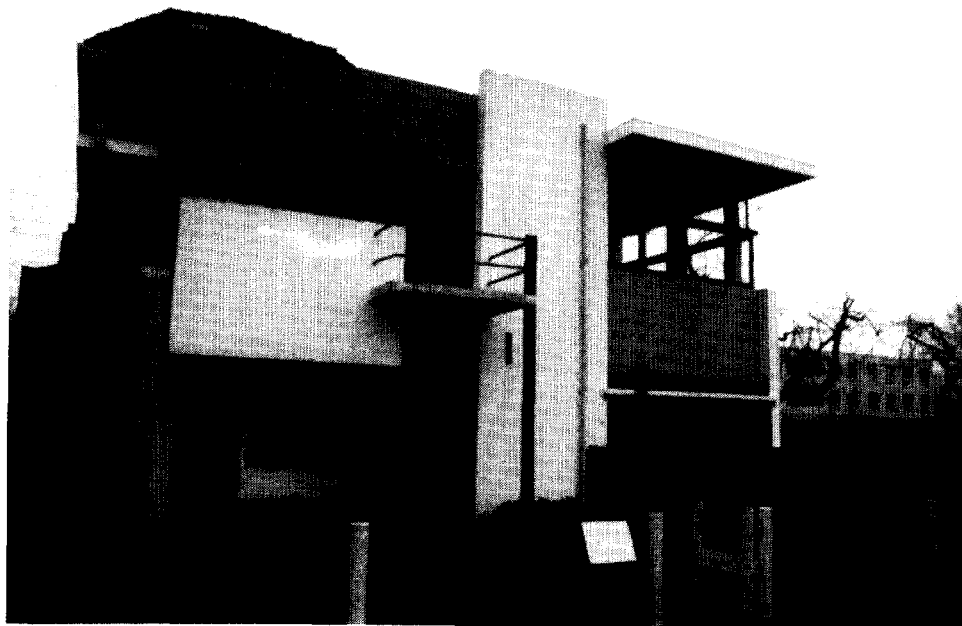
Advertenties en tarieven

Bureau KNOB.

Lay-out en vormgeving

KNOB/De Walburg Pers.

ISSN 0166-0470

Het nieuwe bouwen als Monument: Het Rietveld-Schröderhuis (1924) te Utrecht (foto Th. M. Elsing).

Inhoud

Een nieuw begin	3
De Monumentenwet herzien, de Rijksdienst gereorganiseerd, door drs. Th. M. Elsing	4
<i>Bernadette C. M. van Hellenberg Hubar,</i> Van monument in de marge tot symbolische architectuur	9
Archeologie	21
Boekbesprekingen	23
Boekaankondigingen	27
Actualiteiten	29
Musea	30

© 1988 KNOB, AMSTERDAM/DE WALBURG PERS, ZUTPHEN

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.

Een nieuw begin

Sedert 1 oktober 1987 hebben zich binnen het bureau van de KNOB de nodige veranderingen voorgedaan. Vanaf die datum is drs. Th. M. Elsing het bureau komen versterken. Een en ander is een uivloei van de eerder in het Bulletin verschenen notitie Toekomst KNOB, waarin werd gepleit voor een uitbreiding van het bureau. Deze uitbreiding in de vorm van de functie van directeur van de KNOB wordt vooralsnog mogelijk gemaakt door het Ministerie van WVC. Drs. Elsing is, na een opleiding Beeldhouwen-Ruimtelijk Vormgeven aan de Academie van Beeldende Kunsten te Rotterdam zijn werkzaamheden in de culturele sector begonnen binnen de gemeentelijke musea van Zierikzee en vervolgens binnen diverse Rijksmusea. In de periode 1981-1987 studeerde hij Kunstgeschiedenis oude stijl aan de Rijksuniversiteit van Utrecht, alwaar hij medio 1987 afstudeerde met specialisaties Stedebouw en restauratie van kunstvoorwerpen. Als bijvak werd in Restauratiekunde afgestudeerd aan de Technische Universiteit Delft. Naast deze studie was de heer Elsing vanaf juni 1986 tot oktober 1987 werkzaam als stedebouwkundig medewerker aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

In samenwerking met mevrouw drs M.E. de Haas zal de heer Elsing zich voornamelijk bezighouden met de Public Relations van de KNOB, de ledenwerving en de fundraising, waarbij hij tevens redactielid van het Bulletin is, met name belast met het technisch gedeelte en de vormgeving van het Bulletin. Ook inhoudelijk zullen van hem bijdragen verwacht kunnen worden, zoals reeds in dit eerste nummer van 1988 zal blijken. Naast deze belangrijke specifieke aspecten van zijn functie berust ook de algemene coördinatie van bureau, besturen en redactie-activiteiten onder zijn verantwoording. Het zal reeds zijn opgevallen dat met de versterking van het bureau ook een verandering in de uitvoering van het Bulletin heeft plaatsgevonden, waarin, naast een nieuwe lay-out meer plaats is ingeruimd voor actualiteiten, ook op die gebieden, waar de KNOB in het verleden minder actief was, zoals de musea. Een en ander houdt in dat met dit toch bijzondere eerste nummer van 1988 het sinds lang nagestreefde Bulletin-nieuwe stijl als proefneming is gestart.

Met deze start zal ook de nieuwe beleidslijn van de KNOB, met een actiever participatie op het gebied van cultuurbeleid en -behoud, verder kunnen worden voorgezet en zichtbaar worden gemaakt. In dit geheel van inhoudelijke heroriëntering en uiterlijke vernieuwing zou ook een actuelere naamgeving van het Bulletin-nieuwe stijl wenselijk kunnen zijn. Suggesties dienaangaande zullen dan ook binnen het bureau met instemming worden ontvangen, waarbij voor de meest aansprekende suggestie een attentie beschikbaar zal zijn.

Door de hiervoor geschetste gang van zaken en de professionalisering van het bureau ziet het bestuur van de KNOB de toekomst met vertrouwen tegemoet. Dit ook in de wetenschap dat met de veranderde monumentenwetgeving en het weer op zich nemen van de verantwoording door de particuliere organisaties er zeker ook in toenemende mate een beroep op de KNOB zal worden gedaan als particulier instituut van hoogwaardige en veelzijdige kennis en ervaring.

mr. C. H. Goekoop, voorzitter

Het team van het bureau-KNOB, drs. Marianne E. de Haas en drs. Theo M. Elsing. Op de achtergrond de Zuiderkerk, tegenover het Huis de Pinto (foto Th. M. Elsing).

De Monumentenwet herzien, de Rijksdienst gereorganiseerd

Voorgeschiedenis

Zoals langzamerhand bekend mag worden geacht is er al geruime tijd sprake van een reorganisatie binnen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de RDMZ, welke reorganisatie in nauwe relatie staat met een herziening van de Monumentenwet.

De RDMZ, ingesteld in 1947 door de toenmalige bewindsman van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, en belast met de uitvoering van de Tijdelijke Wet Monumentenzorg, alsmede een aantal (voorheen door het gelijknamige Bureau Monumentenzorg uitgevoerde) taken op wetenschappelijk cultuurhistorisch terrein, werd in 1961 belast met de uitvoering van de Monumentenwet.

De wet werd gekenmerkt door een centraal vast te stellen systeem van monumentenlijsten, een centraal uit te voeren vergunningen-afgiftesysteem en een centraal systeem van aanwijzing van beschermde stads- en dorpsgezichten. De Rijksoverheid staat centraal, zij het dat bij beslissingen de lagere publieksrechtelijke lichamen dienen te worden gehoord. Voor wat de financiële consequenties betreft bestond een subsidiesysteem, welk eveneens een centraal karakter droeg. De organisatie van de RDMZ werd aan het eind van de zestiger jaren onderworpen aan een onderzoek, welk o.a. resulteerde in het bekende districtensysteem, waarmee getracht werd de RDMZ dichter bij de burger te brengen, hetgeen tot op zekere hoogte zeer goed gelukt is. Een centraal systeem van regelgeving alsmede aanvragen en afhandeling van subsidies bleef gehandhaafd.

Een ontoereikend restauratiebudget en in de laatste jaren een personele onderbezetting droegen bij tot een stuwmeer van aanvragen

en een vertraging in afhandeling. Dit alles leidde vanaf 1975 al tot het voornemen om niet zozeer tot een bijstelling van de wet als wel van beleidsdoelstellingen over te gaan. Dat proces werd aanzienlijk versneld door politieke desiderata als decentralisatie, deregulering, een terugtrekkende overheid etc. en mondde uit in de presentatie in mei 1984 aan de Tweede Kamer van de Nota over de Monumentenzorg, welke in december 1984 werd goedgekeurd.

Met het aannemen van deze nota ging de politiek akkoord met een aantal ingrijpende wijzigingen op het terrein van de monumentenzorg. Algemeen uitgangspunt is daarbij dat – aldus de nota – 'hoewel de rijksoverheid de eerst verantwoordelijke is waar het gaat om het veiligstellen van cultuurgoederen van algemeen belang, de zorg voor dit erfgoed een gezamenlijke verantwoordelijkheid is van overheden en particulieren. Die eerste verantwoordelijkheid van het rijk komt tot uitdrukking in zijn blijvende bevoegdheid tot het vaststellen van waarden die veiliggesteld dienen te worden'.

'Binnen het hiervoor geschetste beleidskader' – zo vervolgt de nota – 'zijn de volgende, meer concrete beleidsuitgangspunten in acht genomen: – deregulering c.q. vereenvoudiging van procedures; – delegatie van rijksverantwoordelijkheden; – vergroting van de betrokkenheid van het particulier initiatief; – verbreding van het financiële draagvlak door het streven naar samenwerking met een door particulieren op te richten Nationaal Restauratiefonds; – een vergroting van de samenhang met de beleidsterreinen van stadsvernieuwing, natuurbehoud en werkgelegenheid; – kennisbundeling op centraal niveau'. 'De herziening van taken en bevoegdheden zal een aantal organisatorische gevolgen hebben voor het met de uitvoering be-

laste apparaat, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zo zal de aard en de omvang van enige van de huidige uitvoeringstaken enigszins afnemen. Anderzijds zal (meer) aandacht gegeven worden aan: – de herinventarisatie van het monumentenregister; – de inventarisatie etc. van jongere monumenten; – de aanwijzing van beschermde stads- en dorpsgezichten; – het (coördineren van) onderzoek naar andere materialen en restauratiemethoden en schade veroorzakende processen als luchtvervuiling en zure regen in samenwerking met het departement van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer; – systemen van kostenbesparing bij restauraties; – het leveren van een bijdrage aan de bevordering van opleidings- en scholingsmogelijkheden; – kennisbundeling en -overdracht, vooral aan gemeenten, architecten en aannemers; – het opstellen van beheersplannen voor grote monumenten, waaronder industriële objecten en buitenplaatsen, dit laatste in samenwerking met het departement van Landbouw en Visserij; – functie-onderzoek ten behoeve van hergebruik van grote monumenten.'

Wijziging en reorganisatie

Met de uitwerking van de Nota over de Monumentenzorg tot een Voorstel van Wet tot vervanging van de Monumentenwet zijn reeds, vooruitlopend op de effectuering daarvan, een aantal gewijzigde regelingen betreffende restauratie, onderhoud en gemeentelijke langere-termijnplanning van kracht geworden. Tevens is in grote lijnen de nieuwe organisatiestructuur van de RDMZ, welke zal moeten beantwoorden aan

Te beschermen dorpsgezicht Lutkewierum, Friesland (foto RDMZ).

een brede vraagstelling vanuit gemeenten, provincies en particulieren, uitgewerkt. Naast het feit dat monumentenzorg al geruime tijd onderdeel kan uitmaken van stadsvernieuwingsprojecten, voortvloeiend uit de Wet op de Stads- en Dorpsvernieuwing, zal in de naaste toekomst het aspect van monumentenzorg in de ruimste zin des woords met o.a. waardevolle cultuurhistorische structuren en objecten, maar mogelijk ook landschappelijke historische structuren, meer en meer een bijdrage leveren aan de totale ruimtelijke ordening en planning. Ten behoeve van de subsidiëring van de restauratie van rijksmonumenten is in 1986 de Rijkssubsidiëregeling Restauratie Monumenten (RRM) in werking getreden alsmede een soortgelijke regeling Onderhoud Monumenten (ROM). Op grond van toegewezen budgetten kunnen de gemeenten zelfstandig tot een beleidsmatige invulling komen. Na 1990 speelt ook het Nationaal Restauratiefonds in dit geheel een niet onaanzienlijke rol.

Voor wat betreft de taken en bevoegdheden van het Rijk blijft de minister van WVC verantwoordelijk voor het vaststellen van de waarden die veiliggesteld dienen te worden, d.w.z. voor de plaatsing op de monumentenlijst en de aanwijzing van beschermde gezichten. Het door de betrokken gemeente in te nemen standpunt in dezen zal echter van grote invloed zijn. Ook het vergunningstelsel zal tegen de achtergrond van de nieuwe Monumentenwet aan wijzigingen onderhevig zijn. Tot voor kort waren zowel de adviserende taak als de beslissingsbevoegdheid verenigd in de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het nieuwe wetsvoorstel gaat er echter van uit dat de gemeente, met als instrumentarium een gemeentelijke monumentenverordening en een gemeentelijke monumentenadviescommissie, bevoegdheden t.a.v. wijziging- of sloopvergunningen uitoefent. Ook geldt binnen een beschermd stads- of dorpsgezicht de vereiste van een gemeentelijke sloopvergunning voor bouwwerken. In 1987 zijn in een aantal gemeenten monumentencommissies in het leven geroepen in andere gemeenten bestonden zij reeds. In 1986 en 1987 hebben de Stichting NCM en het NRF instructiedagen georganiseerd voor gemeenteambtenaren, vertegenwoordigers van particuliere organisaties etc. betreffende de gemeentelijke monumentenzorg in de praktijk. Hoewel er nog vragen liggen over de praktische uitwerking van de nieuwe Monumentenwet en nog niet alle politieke partijen en particuliere organisaties hun volledige instemming hebben betuigd wordt al bij een aantal ontwikkelingen, zowel in het veld als binnen de RDMZ, op de herziene wetgeving vooruitgelopen. Eveneens wordt al duidelijk dat ook van de particuliere organisaties een grotere inzet verwacht zal moeten worden.

Villa, gebouwd in 1930 door architect D. Visser te Schoonhoven. In het trappenhuis een glas in loodcompositie van V. Huszár. Gemeentelijk monument van jongere bouwkunst te Schoonhoven (foto Th. M. Elsing)

De in 1984 gepresenteerde en reeds eerder geciteerde Nota Monumentenzorg heeft al invloed gehad op zowel ontwikkelingen binnen gemeenten en particuliere organisaties, als op de ontwikkelingen binnen de organisatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De Directeur, Jhr. Ir. L. L. M. van Nispen tot Sevenaer, constateert dat er al vóór 1984 aanleiding was tot een herbezinning betreffende de taken van de RDMZ. 'Nog voordat de opdracht werd gegeven om te onderzoeken of binnen het nieuwe bestel een centrale voorziening gewenst was en in welke vorm, was al duidelijk dat de moeilijkheden besloten lagen in het naast elkaar uitoefenen van een adviserende functie en een beslissingsbevoegdheid, welke zeer administratief van karakter kan zijn. Feitelijk dient de vakinhoudelijke bekwaamheid van een betrokken functionaris, in veel gevallen de architect, niet ondergeschikt te zijn aan deze beslissingsbevoegdheid en was een ontkoppeling van advieskracht en beslissing ten zeerste gewenst.'

'Met de voorbereidingen tot een herziening van de monumentenwetgeving is ook onderkend dat dit gevolgen zou hebben voor de organisatiestructuur van de RDMZ. Met een aangepaste organisatiestructuur is een slagvaardiger optreden van de RDMZ mogelijk en kan beter op de actualiteit worden ingespeeld. Dit vooral vanuit specifieke afdelingen als Historie, Kennisbundeling en uitwisseling en de afdeling Technieken, welke gevormd zullen gaan worden. Afdelingen als Historie en Kennisbundeling en uitwisseling werken al in de geest van de reorganisatie van de Dienst en hebben nieuwe taken binnen de herziene wetgeving. Van de afdeling Technieken is aan te nemen dat deze in de loop van 1989 in werking zal zijn. Gezien de nieuwe taken van de RDMZ op het gebied van waardstelling, met name door de afdeling His-

torie, als breed toegankelijke databank door middel van de afdeling Kennisbundeling en uitwisseling en als vraagbaak voor adviezen van vakinhoudelijke deskundigen vanuit de afdeling Technieken zullen goede contacten naar buiten toe, naar andere instellingen en naar particulieren, van vitaal belang zijn. Tenslotte zullen wij met elkaar de belangen moeten behartigen en de formule van de handen ineen van diverse partijen geeft daartoe een betere basis. Zoals in het verleden is hierin ook nu weer een rol voor particuliere organisaties als de KNOB weggelegd.'

Nieuwe afdelingen

Uit het voorgaande kan worden opgemaakt dat, uitgaande van de gewijzigde taken voor de RDMZ, de externe activiteiten vooral zullen uitgevoerd worden door de drie afdelingen Historie, KBU en Technieken. De afdeling Historie vertoont enige verwantschap met de vroegere Kunsthistorische Afdeling, komt daar ook uit voort, maar zal zich op een breder terrein bewegen. Zo zullen onderzoek en documentatie van bouwhistorie ook onder deze afdeling vallen, terwijl zij voortgekomen zijn uit de dan opgeheven afdeling Onderzoek en Documentatie. (De materiaalkundige aspecten van Onderzoek en Documentatie en de kennis daaromtrent zullen bij de nieuwe afdeling Technieken ondergebracht worden.) Naast kunsthistorische – en bouwhistorische – zullen ook historisch-geografische aspecten onder de afdeling Historie vallen omdat inventarisatie, waardstelling en selectie niet alleen individuele panden meer betreffen maar ook grotere ruimtelijke structuren zullen omvatten. Dit is reeds het geval met de aanwijzing van beschermde stads- en dorpsgezichten.

De afdeling Kennisbundeling en uitwisseling

heeft tot taak de binnen de RDMZ aanwezige kennis- en documentatiebestanden, zowel in personele als in niet-personele zin, te bundelen. Dit betreft niet alleen de coördinatie en organisatie van onderzoek en publikatie, maar ook de documentatiebestanden als bibliotheek, het stedenbouwkundig archief en het foto- en tekeningenarchief, welk geheel in brede zin toegankelijk zal worden gemaakt o.a. door middel van publikaties. Het Restauratievademecum is hiervan reeds een voorbeeld.

Nog meer dan de afdeling Historie is de afdeling KBU het resultaat van herschikking en toevoeging van nieuwe elementen, een herschikking met daarnaast een belangrijke verbreding van bestaande taken en aspecten binnen de RDMZ. Ook de afdeling Technieken vertoont dit kenmerk met het werk van architecten en stedenbouwkundigen. De architecten van de districten behandelen en begeleiden overeenkomstig bepaalde regio's restauratie- en onderhoudsprojecten en stellen daarbij de subsidiale kosten vast. Voor de stedenbouwkundigen zijn de beschermende belangen binnen grotere ruimtelijke structuren aan de orde, in het bijzonder daar waar het beschermde of te beschermen stadsgezichten betreft of complexen van jonge bouwkunst. Bij architecten en stedenbouwkundigen vormen overlegstructuren met gemeenten, provincies en andere rijksoverheden als Volkshuisvesting-Ruimtelijke Ordening met een zware adviserende functie van de RDMZ een wezenlijk deel van de werkzaamheden. Op dit aspect zal de uit de districten voorkomende afdeling Technieken grotendeels toegespitst worden, daar, waar vanuit de gemeenten nu de restauratie-prioriteiten gesteld worden. Wel blijven de subsidie-aanvragen door de RDMZ behandeld worden om vervolgens na verificering en vaststelling in samenwerking met het Nationaal Restauratiefonds uitgevoerd te worden.

Met deze aanpassing van de organisatiestructuur, waarin, zoals blijkt uit het voorgaande, het waardestellende en het financiële aspect gehandhaafd blijft, zal de RDMZ op een meer service-gerichte en toekomst-gerichte wijze te werk kunnen gaan, waarbij tevens het aspect van de terugtrekkende, met al te veel voorschriften werkende overheid aan de orde is. Het toekomst-gerichte karakter van de RDMZ komt nu al concreet tot uiting in het Monumenten Inventarisatie Project, het MIP.

Het Monumenten Inventarisatie Project

Sinds het begin van deze eeuw is er door de Monumentenraad gewerkt aan de inventarisatie, beschrijving en bescherming van monumenten van geschiedenis en kunst. Een initiatief-wetontwerp van de KNOB heeft ook in dezen een rol gespeeld, evenals bij vervolgvactiteiten in de

periode 1910-1940. Men denke met name aan de nu 70 jaar geleden uitgebrachte Grondbeginselen en Voorschriften, waarvan zowel de intenties als de resultaten in de praktijk zeker op een positieve wijze gewaardeerd kunnen worden. Vernieuwende resultaten bij sterk aangetaste monumenten als het stadhuis van Schoonhoven zijn zeker de moeite waard. Ook heeft de KNOB een niet onaanzienlijke rol gespeeld, en een wetenschappelijk aandeel gehad in de waardering van het gebouwde na 1850. In 1979 werd de aanzet tot een beleidsmatige accentverschuiving voor het eerst zichtbaar toen de Staatssecretaris van CRM besloot, dat het beschermingsbeleid zou worden uitgebreid naar jongere bouwkunst en stedenbouw.

Na een proefperiode, waarin verschillende benaderingswijzen voor dit goeddeels onbekende terrein van monumentenzorg in de praktijk werden getoetst, en waarmee het monumentenregister tevens werd aangevuld met vuurtorens, stoomgemalen, spoorwegstations, mijnmonumenten en woonhuizen uit de periode van het Nieuwe Bouwen, werd uiteindelijk gekozen voor een geografische, gebiedsgerichte aanpak in de vorm van het MIP. Bij een dergelijke aanpak kan rekening gehouden worden met zowel kunst- en cultuurhistorische ontwikkelingen als met sociaal-economische en technische achtergronden.

De doelstellingen van het MIP kunnen als volgt worden geformuleerd:

1. Het MIP is gericht op het verkrijgen van een landelijk overzicht van jongere bouwkunst en stedenbouw uit de periode midden 19e eeuw-Tweede Wereldoorlog.
2. Het MIP is gericht op het bevorderen van kennis van en waardering voor historisch waardevolle stads- en dorpsgezichten en monumenten van geschiedenis en kunst uit bovengenoemde periode.
3. Het MIP dient als basis voor uitwerking in publikaties en voor wetenschappelijk onderzoek op architectuur-historisch, stedenbouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein.
4. Het MIP kan als basis dienen voor het beleid van de drie bestuurslagen (Rijk, Provincie en Gemeente) ten behoeve van selectie en bescherming van objecten, ensembles en structuren (stads- en dorpsgezichten) en als basis voor planologische en stedenbouwkundige afwegingen in het kader van het ruimtelijke orderings- en stadsvernieuwingsbeleid, alsmede landinrichting.

De projectleider van het MIP binnen de RDMZ, drs. P. Nijhof, plaatst nog een aantal kanttekeningen bij dit project: 'Een keihard gegeven is allereerst dat dit project binnen vijf jaar afgerond moet zijn met een officiële start op 1 januari 1987. Het gaat om een aanpak per provincie met daarnaast de vier grote steden Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag. Gezien de provinciegrootte, bebouwingsdichtheid en andere omstandigheden zal ook de projectduur per provincie verschillen. Voor Zuid-Holland zal meer tijd nodig zijn dan b.v. Zeeland of Drenthe. In ieder geval zal het MIP begin 1988 in alle provincies van start zijn gegaan of al eindweegs zijn gevorderd waar in 1987 is begonnen. Het vergt een intensieve samenwerking tussen Rijk, Provincie en Gemeenten op basis van een contract tussen Rijk en Provincie, waarin de inhoudelijke en financiële zaken geregeld kunnen worden. Als concreet project is het ook een instrument voor andere doelstellingen: werkloze kunsthistorici en stedenbouwkundigen kunnen worden ingeschakeld, voor de RDMZ is het een mogelijkheid om haar nieuwe aanpak nu inhoud te geven en in de begeleiding geeft het de mogelijkheid om in de drie overheidsgeledingen tot goede samenwerking te komen.'

'De uiteindelijke resultaten, een groot aantal verzamelde gegevens op allerlei gebied, zullen voor een breed publiek toegankelijk zijn en in de toekomst zelfs op geautomatiseerde wijze beschikbaar kunnen komen. Nu ligt het initiatief nog bij de RDMZ, in de volgende fasen zal dit bij provincies, gemeenten en vooral ook particuliere organisaties liggen. Een kennis-instituut als de KNOB kan hier van groot belang zijn: het MIP is in feite een spoed-inventarisatie en vanuit Rijkswege voor verder beleid een essentiële noodzaak. Er is nog nauwelijks gelegenheid geweest voor nader onderzoek in archieven etc. Nadere bestudering en selectie behoren tot die volgende fasen, waarbij de RDMZ een begeleidende en stimulerende rol kan spelen, maar waarbij de voorstellen van provincies en gemeenten zullen moeten komen. Overeenkomstig de herziene Monumentenwet hebben deze drie geledingen een gedeelde verantwoordelijkheid in de uitwerking van het MIP.'

In de vervolgfases van het MIP, maar ook bij andere problematiek, waar selectie en waardestelling in het geding zijn, zal de afdeling Historie eveneens haar waarde kunnen tonen. Drs. R. de Jong, hoofd van de huidige Kunsthistorische Afdeling: 'Al geruime tijd was gebleken dat bij waardestelling sprake was van bouwhistorische aspecten en historisch-stedenbouwkundige overwegingen. Meerdere historische zaken speelden een rol en derhalve werd dit in de nieuwe constellatie van de RDMZ ondergebracht in de afdeling Historie. Dit is een gunstige ontwikkeling voor de eenheid en duidelijkheid binnen de or-

ganisatie en voor een helderder taakuitoefening. Taken van de vroege afdeling Onderzoek en Documentatie betreffende bouwhistorisch onderzoek vallen nu onder Historie, de materiaalkundige aspecten onder de afdeling Technieken en de wijze van documenteren en toegankelijk maken onder de afdeling KBU. Bij vergunningaanvragen door gemeenten waarbij veranderingen aan monumenten optreden, z.g. art. 14-15 procedures, kan de afdeling Historie, in samenwerking met de afdeling Technieken waar het ook bouwtechnische aspecten betreft, op maat gesneden adviezen leveren binnen de gevraagde termijn. Naast de waardestellende en adviserende taak houden ook projecten als de Geïllustreerde Beschrijving en het Kunstreisboek hun voortgang in aanpak en uitwerking. Ook het MIP valt onder Historie. In 1989 zullen de eerste afgeronde inventarisatie-resultaten bespreekbaar komen. In de daaropvolgende discussie zal het vooral gaan om de diverse vormen van bescherming, de bewustwording in de omgang met individuele objecten en stedenbouwkundige structuren. Bescherming van deze objecten is geen hoofddoel en het is trouwens irrealistisch dat alles van waarde kan worden beschermd. Met het MIP en de selectie daarna

komt een uniform stelsel van bescherming met gemeentelijke plaatsingsvoorstellen op grond van duidelijker criteria dan tot nu toe het geval was.

Duidelijk wordt ook dat monumentenzorg steeds meer onderdeel zal worden van ruimtelijke ordening in Nederland, waarbij individuele bescherming niet, zoals in het verleden, het hoofddoel zal zijn.'

Dat het MIP met aspecten van stedenbouwkundige aard, bouwkundig-technische aard en grote documentatie-waarde een zeer nauwe samenwerking vereist tussen de afdelingen Historie, Technieken (waarin o.a. stedenbouwkundigen, architecten en technici) en KBU, geeft aan dat voor de gereorganiseerde RDMZ het belang van dit project verder gaat dan het project zelf: ook intern zal de nieuwe organisatie er zijn waarde in kunnen bewijzen naast een duidelijker en service-gericht beleid naar buiten toe. 'In de nieuwe organisatie zal de afdeling Kennisbundeling en -uitwisseling, KBU, de functie van een centraal aanspreekpunt dienen te krijgen. Dit in relatie met de taak van de RDMZ, het in samenwerking met derden in stand houden van de gebouwde omgeving'. Aldus vat drs. F. J. L. van

De restauratie van het kasteel Heemstede te Houten, Utrecht: ruimte voor particuliere organisaties? (foto RDMZ).

Dulm, belast met de leiding van de te vormen afdeling KBU, de taak ervan bondig samen. 'Naast zaken als documentatie, bronnenonderzoek en informatiebundeling zijn ook presentatie en scholing aan de orde. Dit in de vorm van publikaties, congressen en symposia, maar ook het stimuleren van opleidingen in het restauratie-ambacht. Daarin kan de RDMZ een coördinerende functie vervullen. Daar, waar ook universiteiten zich bezighouden met stedenbouwkundig onderzoek kan de RDMZ als een spin in het web zitten. Ook producten van onderzoek door de vakafdelingen Historie en Technieken worden vanzelfsprekend binnen de afdeling KBU tot publikaties omgezet. Onderzoek, welk noodzakelijk blijkt te zijn, maar waar intern geen mogelijkheden voor zijn, kan door KBU elders uitgezet worden. Hierin kan trouwens duidelijk een rol voor de KNOB liggen. Met geautomatiseerde procesvoeringen kan de afdeling KBU in de toekomst de databank worden voor andere overheden, onderwijsinstellingen en particulieren.'

Centrale voorziening gewenst?

Gezien het terugtreden van de RDMZ daar waar het gaat om prioriteitstellingen bij restauratie en onderhoud en in de toekomst bij het voorstellen tot plaatsing op de Monumentenlijst kan men zich afvragen of er in de toekomst nog behoefte zal zijn aan een Rijksdienst voor de Monumentenzorg in wat voor vorm dan ook. Ook de RDMZ heeft zichzelf – en anderen – deze vraag gesteld naar aanleiding van de nota van WVC over de monumentenzorg van 1984. De vraag 'Monumentenzorg: Centrale voorzieningen gewenst?' is eind november 1986 onderwerp geweest van een tweetal studiedagen en mondde uiteindelijk uit in een rapportage van dr. N. J. M. Nelissen en drs. C. L. F. M. de Vocht, onder dezelfde titel als de vraagstelling, medio 1987 gepubliceerd.

Het is in feite een bijzondere publikatie. Ten eerste is dit het geval omdat een overheidsinstantie de moed heeft zichzelf via een onafhankelijk onderzoek ter discussie te stellen. Ten tweede is het een bijzondere studie omdat de RDMZ zich expliciet 'open' opstelt naar de omgeving toe om aan te horen hoe men over het huidige en toekomstig functioneren denkt. Ten derde is de rapportage bijzonder omdat in het rapport de doelgroepen vanuit het Rijk, Provincies, Gemeenten en particuliere organisaties zelf aan het woord zijn, waarmee de opvattingen welke in het veld leven, duidelijk naar voren komen. Het rapport-Nelissen komt tot de conclusie dat een centraal instituut voor de monumentenzorg wenselijk en noodzakelijk is. De huidige RDMZ zal door middel van aanpassing en verandering moeten uitgroeien tot dat centrale kennis- en ervaringsinstituut. Wil de status als Centraal Instituut worden gerealiseerd, dan zal aan de volgende taken en aspecten bijzondere aandacht moeten worden gegeven:

- Het Monumenten Inventarisatie Project, met inbegrip van landschapselementen.
- De ondersteuning van gemeenten.
- Het opzetten van een geautomatiseerd archief- en documentatiesysteem.
- Een stroomlijning in de behandeling van subsidie- en vergunningaanvragen.
- De automatisering van de registers.
- De vergroting van de service-gerichtheid en 'klantvriendelijkheid'.
- Het beginnen met vormgeven van de taken van afdelingen als KBU en Technieken.
- Het toewerken naar een 'excellente organisatie'.

Interessant voor 'het veld' en in het bijzonder voor de KNOB is dat de RDMZ de verandering naar een centraal, service-gericht kennisinstituut ziet als een proces in samenwerking met andere wetenschappelijke instituten. Hierin zou

de KNOB zeker kunnen participeren, zoals ook reeds eerder aan de orde is geweest.

Bovendien doet zich nog een ander aspect voor, welk verband houdt met een verschuiving van taken en een verdergaande samenwerking tussen de RDMZ en particuliere organisaties.

In het kader van spreiding van verantwoordelijkheden m.b.t. de uitvoering van de herziene Monumentenwet is vanuit een aantal organisaties uit 'het veld' aangedrongen op het behoud door het Rijk van bevoegdheden t.a.v. de aanwijzing van monumenten en het voorstellen tot plaatsing op de monumentenlijst, alsmede het afgeven van sloopvergunningen etc. Vanuit de optiek van de KNOB hoeft deze vrees niet gegrond te zijn. De nieuwe wetgeving beoogt juist een grotere inbreng van het particulier initiatief. Waar zich bijvoorbeeld belangentegenstellingen voordoen in geval van rigoureuze wijziging, sloop, aanwijzing of afvoering van de monumentenlijst etc. tussen lagere overheden en particulieren (organisaties of individuen), waarin de RDMZ overeenkomstig de gewijzigde wet niet kan treden en ook niet in zou dienen te treden, zouden partijen de KNOB kunnen verzoeken, op grond van haar interne wetenschappelijke kennis op velerlei gebied, tot het uitbrengen van een onafhankelijk, zwaarwegend advies. In dezen zou een samenwerking en taakverdeling met andere particuliere organisaties niet ondenkbaar zijn en zou het particulier initiatief in staat zijn het meer traditionele en directe aspect van monumentenzorg op zich te nemen en te behouden, waar het nodig blijkt te zijn. Ook op andere terreinen en t.a.v. andere categorieën monumenten kunnen taken voor de KNOB zijn weggelegd in nauwe samenwerking met een RDMZ-nieuwe stijl en andere organisaties of overheden.

Het 'veld' zal er zich in de toekomst ook op moeten instellen dat een aantal factoren van niet cultuur-historische aard hun invloed op het begrip monumentenzorg zullen doen gelden, een zaak, waarop juist vanuit de gereorganiseerde RDMZ reeds vooruitgelopen wordt.

De Projectleider Bijzondere Projecten en Opdrachten, Ir. P. van Dun, verklaart waarom de RDMZ zich in de grote lijn minder zal bezighouden met meer traditionele, objectgerichte vormen van monumentenzorg.

'Van belang is vooral de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening en het daarin verwoorde historische ruimtelijke ontwikkelingsaspect. Hier is sprake van ingrijpende consequenties, juist voor het monumentenbeleid. Het waardestellende en financiële instrumentarium zal dan ook mede gericht moeten zijn op stedelijke knooppunten met o.a. stadsvernieuwingsprojecten, maar ook op landschappelijke waarden. De uitvoering van deze nota betekent een legalisering van de RDMZ in een regeringsbeleid als geheel. De

RDMZ is vertegenwoordigd in de Provinciaal Planologische Commissies, waar voortdurend zaken als bestemmingsplannen, stadsvernieuwing en nu ook cultuur-historisch kwaliteitsbeheer aan de orde zijn. In dat opzicht zal ruimtelijke ordening in hoge mate richtinggevend zijn voor het bedrijven van monumentenzorg. Ik kan mij voorstellen dat men het binnen bepaalde richtingen in de monumentenwereld daarmee moeilijk zal hebben, maar het is duidelijk geen verkwanseling van cultuur. Alles is gediend met een integraal beleid met stadsvernieuwing, beschermde stads- en dorpsgezichten, ook van jongere datum, en behoudenswaardige landschappelijke elementen. Er zijn bijvoorbeeld 5000 kerken waarvan er binnen nu en 20 jaar de helft leeg zullen staan en waarvan de helft monumenten, maar ook andere met een zeer stedenbouwkundig markante ligging, welke een nieuwe, gemeenschappelijke functie zullen moeten krijgen. Dit kan alleen in eerste instantie in het kader van ruimtelijke ordening geregeld worden, anders wordt met ad-hoc reacties achter de feiten aangelopen. Samen met het geven van kundige adviezen op bouwkundig gebied ligt hier op stedenbouwkundig gebied en met ruimtelijke ordening een taak voor de RDMZ en in het bijzonder de afdeling Technieken, waaronder de stedenbouwkundigen nu ressorteren. Het oorspronkelijke veld wordt niet door de RDMZ afgestoten, het zal zich in een 'over-all' visie beter kunnen profileren, maar zal zich wel op haar instelling en taken moeten heroriënteren. Essentieel zijn dan goede onderlinge relaties en begrip voor elkaars standpunten.'

drs. Th. M. Elsing

Van monument in de marge tot symbolische architectuur

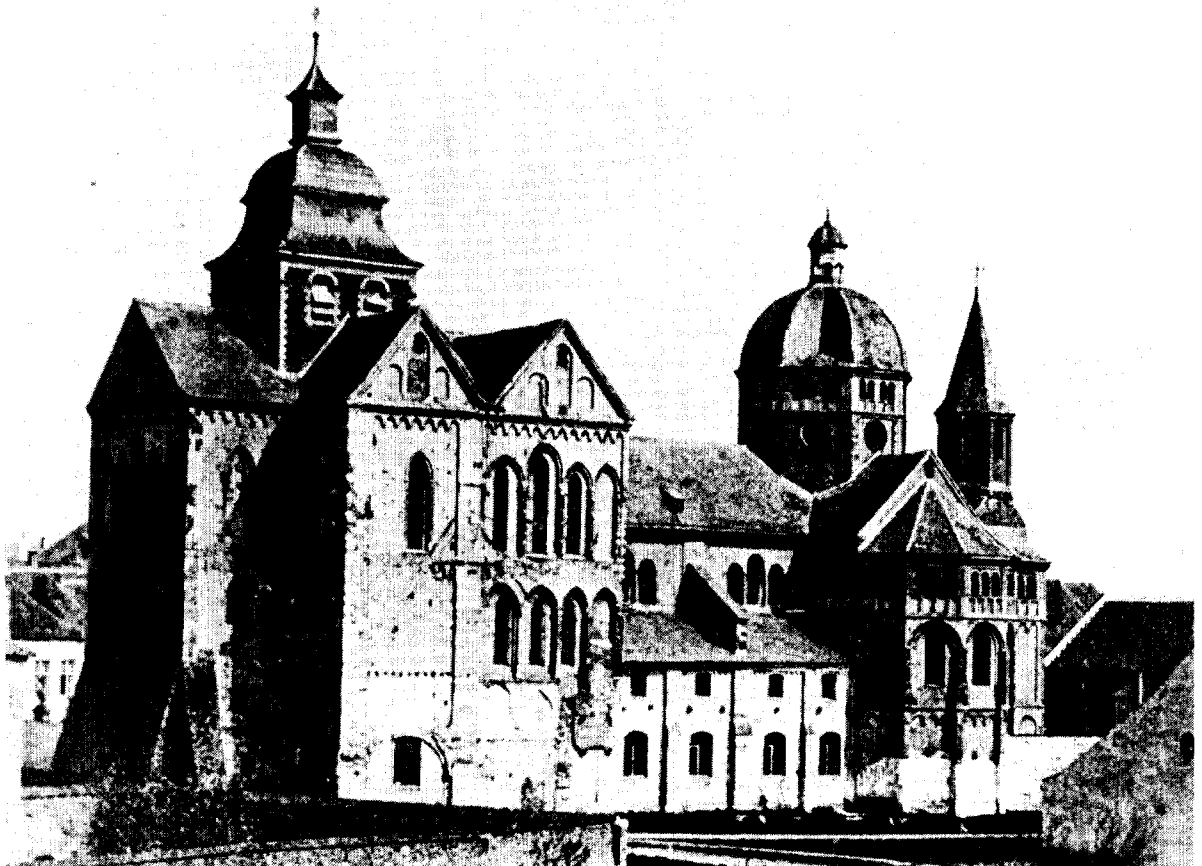
De Munsterkerk te Roermond als toetssteen der stijlkritiek I

De Munsterkerk te Roermond neemt in de gangbare kunsthistorische literatuur een tamelijk buitenissige plaats in. Hoewel haar schoonheid en harmonie grote bewondering oogsten bij auteurs van diverse pluimage, bespeuren we tegelijkertijd een wat gereserveerde houding.¹ Er kan dan ook niet beweerd worden dat, een vruchtbare opleving in de jaren zestig na haar laatste grote 'restauratie' daargelaten,² het nadien tot verder onderzoek gekomen is, waarmee onze kennis en inzichten omtrent haar betekenis voor de middeleeuwse architectuur verdiept hadden kunnen worden. In een tweetal artikelen, waarvan dit het eerste, wordt geprobeerd om deze stilstand vanuit een historiografisch perspectief te analyseren. Hoe wordt onze waardering voor gebouwen beïnvloed door de manier waarop en de termen en concepten waarin wij over architectuur denken.

Historiografie

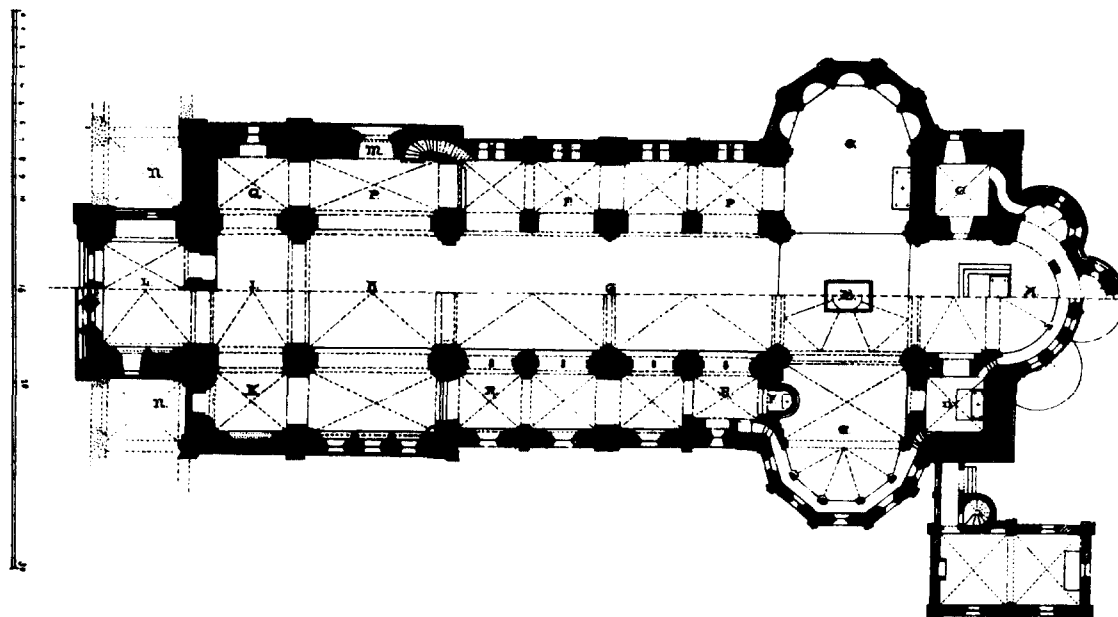
De literatuur overziend lijken op het eerste gezicht drie soorten obstakels tot 'verwaarlozing' van de Munsterkerk (afb. 1, 2) te hebben geleid. Allereerst wreekt zich de omstandigheid dat zij het resultaat vormt van één afgeronde bouwcampagne. Men kan voor de tijdspanne van haar ontstaan tussen ca. 1215 en 1250 wel een fasering vaststellen,³ en met wat moeite een aantal – tot nu toe nogal gewilde⁴ – planwijzigingen bedenken, maar verdere stof tot speculatie biedt zij eigenlijk niet. In dit opzicht vormt zij niet die uitdaging, die haar illustere soortgenoten te Maastricht en Rolduc zo onweerstaanbaar maakt voor architectuurhistorici. Hier lijkt haast sprake van een uitvloeisel van de Engelse, 'romantische' kunsttheorie met haar nadruk op de artistieke, evocatieve kwaliteiten van het verre, het incomplete en het ondefinieerbare van objecten.⁵ Hoe meer wijzigingen een bouwwerk in de loop der eeuwen had ondergaan, hoe 'schilderachtiger' en dus wetenschappelijk aantrekkelijker het werd.⁶ Voor wat betreft haar korte

Afb. 1 Munsterkerk Roermond vanuit het zuidwesten gezien, ca. 1850-1860 (Gemeente-archief Roermond).

* Deze bijdrage vormt te zamen met het vervolgartikel een bewerking van een inzending voor de KNOB-prijsvraag van 1984, onder het motto: 'Ijk Uw instrumentarium'. De auteur dankt mw. drs. J. Bierenbroodspot-Rudolph voor haar redactionele inbreng, en ten aanzien van het gedeelte over de waarnemingstheorie mw. drs. A. van de Bunt, voor haar nuttige adviezen. De auteur studeerde kunstgeschiedenis aan de R.U. Utrecht met als hoofdvak middeleeuwse architectuur en volgde daarna de opleiding tot hoger archiefambtenaar aan de Rijksarchiefschool. Over P. J. H. Cuypers' Maastrichtse *Gesamtkunstwerk* publiceerde zij in het *Bulletin KNOB* (83) 1984, 119-143: 'Eene voorstelling van de eenheid uit het vele'.

Afb. 2 Plattegrond van de Munsterkerk te Roermond (H. E. Kubach en A. Verbeek, Romanische Baukunst am Rhein und Maas, Vol. 2, Berlijn 1976, afb. 7112).

– middeleeuwse – bouwgeschiedenis voldoet de Munsterkerk nauwelijks aan dit ideaal.⁷

Als tweede obstakel dient vermeld te worden de ten onrechte door de stijlkritiek zo zwaar veroordeelde restauraties van Pierre Cuypers uit de tweede helft van de 19e eeuw. Deze zouden immers, zo meent men, het ‘authentieke’ aanzien van de Munsterkerk verstoord hebben. Gemakshalve wordt vergeten dat het gebouw in de loop der tijd, en met name in de 18e eeuw, al veel van zijn middeleeuwse silhouet prijs had gegeven. Het behoeft geen betoog dat de fictie, als zouden stijl- en tijdloze ‘restauraties’ mogelijk zijn, sterk debet is aan de gangbare veroordeling van het eigentijdse, neoromaanse karakter van Cuypers’ herstellingen.⁸

De derde en vermoedelijk meest invloedrijke factor bij de kunsthistorische verwaarlozing van het Roermondse monument heeft, zoals we zullen zien, te maken met de onmacht van de stijlkritiek. Wanneer we specialisten op dat gebied mogen geloven vormt dit bouwwerk in meerdere opzichten een stijlkritisch grensgeval. Nu maken de sterk wisselende kwalificaties van het gebouw niet alleen een twijfelachtige indruk; zij verhinderen door hun negatieve inslag en hun taaie levensduur – *frapper toujours* – tevens een ‘onbevangen’ beleving van het monument. Het inzicht in de historie van een gebouw, de waardering ervoor en de beleving ervan – voorwaarden tot de instandhouding – raken naar gelang geremd. Ter illustratie van de ambivalentie binnen de gehanteerde opvattingen mag het volgende overzicht dienen, dat de uiteenlopende standpunten volop demonstreert.

Monument in de marge

‘... dit heerlijke overblijfsel der overgangperiode, van het Romaansche naar het Gothieke...’, schreef P. J. H. Cuypers in 1860 in een verslag, dat als bijlage voor een subsidieaanvraag de gemeente Roermond moest overtuigen van de dringende noodzaak van de

restauratie der Munsterkerk.⁹ In de daaropvolgende decennia zou het gebouw onder zijn leiding een ware metamorfose ondergaan. Blijkens dit citaat heeft Cuypers als een der eersten de opvatting van een halfslachtige Munsterkerk gehuldigd. Het romano-gotische aanzien zou als vanzelfsprekend zijn geacht, als de kerk over een lange periode was gebouwd, maar zoals we reeds opmerkten is dit niet het geval. Het monument in de gedoodverfde ‘overgangsstijl’ is vrijwel *aus einem Guss* tot stand gekomen dankzij de dwingende hand van één familie: die der Gelderse graven. Voor de tweestijligheid van de Munsterkerk moe(s)t derhalve een andere uitleg gevonden worden.

Om te tonen hoe de verschillende architectuurhistorici en overige auteurs het probleem van de stijl van de Munsterkerk hebben benaderd, zijn een aantal uitspraken hier globaal van ‘populair’ naar ‘wetenschappelijk’ geciteerd:

Het Kunstreisboek (1977) – met de tekst van Ter Kuile – omschrijft de kerk als een: ‘pronkstuk van de laat-romaansche bouwtrant van het Rijnland in zijn laatste ontwikkelingsstadium’. Genders (1977) voegt daar aan toe dat de westbouw: ‘in een overgangsstijl tussen het Romaans en de gotiek’, opgetrokken is. Volgens Lemaire (1952) mogen gebouwen als de Munsterkerk: ‘niet meer voor Romaans doorgaan. Ze vertonen al kenmerken van de overgangsstijl en dienen dus voor de studie van de Gotiek te worden voorbehouden’. Ter Kuile (1975) daarentegen meent: ‘zolang het algemene karakter en de hoofdopzet van een monument of een deel daarvan kenmerkend romaansse trekken vertonen verdient het behandeld te worden. Dit geldt o.a. voor de Munsterkerk te Roermond.’ Hij sluit verder aan bij zijn tekst in het Kunstreisboek. Vermeulen (1927) spreekt van: ‘den barokken Nederrijnschen trant van het begin der dertiende eeuw.’ Zijns inziens is de Roermondse kerk een produkt van de barok, die hij minder als een stijl dan wel als een algemeen stijlpsychologisch ver-

schijnsel beschouwt. Hij verbindt aan de barok connotaties als grillig, hevig, buitensporig, mateloos, onberekenbaar en geheimzinnig, en bepaalt haar nader als een: 'pathetische houding [welke] zich vooral manifesteert in die perioden van feller bewogenheid, van heftige geestelijke actie en reactie, die we gewoon zijn 'overgangstijdperken' te noemen, dat wil zeggen de zoo geheeten 'late' stijlperioden'.

Expliciet wordt de Munsterkerk daar een uiting van genoemd, overigens in één adem met de O.L.-Vrouwekerk van Maastricht. *Vermeulen wordt in grote lijnen nagevolgd door Timmers (1960), die van mening is dat het Roermondse monument een op: 'Rijnse voorbeelden geschoeid barok stadium van de alleraatste Romaanse stijl' vertegenwoordigt. In soortgelijke bewoordingen uit hij zich in zijn standaardwerk: Kunst van het Maasland (1971). Timmers rondt hierin zijn betoog af met de conclusie, dat de Munsterkerk: 'ondanks de veelheid van ontleningen en invloeden en ondanks Cuypers' toevoegingen (sic) toch een bouwwerk van indrukwekkende eenheid [is], al is haar plaats in het kader der Maaslandse kunst wel zeer marginaal.' Dit laatste wil niet zeggen dat de Munsterkerk door Timmers' Rijnlandse collegae met open armen ontvangen wordt. Meyer-Barkhausen (1952) bijvoorbeeld merkt in zijn werk over de Keulse triconcha-kerken met hun klaverbladvormige plattegrond op: 'Der Denkmälerraum erstreckt sich – von einzelnen abseits liegenden Auswirkungen wie Roermond und Gelnhausen abgesehen – rhein-aufwärts . . .'¹⁰.*

Na een dermate verwarrende veelvoud aan kwalificaties zou men haast denken, met een gespleten persoonlijkheid van doen te hebben in plaats van met een bouwwerk *aus einem Guss*. We merken op dat iedere auteur de Munsterkerk met *andere ogen* beziet. Een eensluidend oordeel vanuit de stijlkritiek ontbreekt ten enenmale.

Dit intrigerende gegeven lokte uit tot een diepgaander onderzoek, waarvan we het resultaat in twee artikelen belichten. In het onderhavige wordt, uitgaande van het 'programma' van de stijlkritiek, de verhouding tussen stijl en vorm behandeld met als verbindende schakel het visuele idioom, de beeldtaal. Daarbij komt allereerst ter sprake hoe ons waarnemingsvermogen geen objectieve scheidsrechter maar belanghebbende partij blijkt te zijn. Totaal andere overeenkomsten kunnen een rol spelen dan de voor de hand liggende: de 'letterlijke'. Dit blijkt van groot belang voor de wijze waarop wij omgaan met visuele bronnen en hoe zich dat verhoudt tot de, in dit geval, middeleeuwse interpretatie. Toegespitst op de Munsterkerk vormt dit dan ook de hoofdmoot van het daaropvolgende gedeelte van het verhaal. Gezien de vele historiografische aspecten is bij de illustraties

waar mogelijk gebruik gemaakt van afbeeldingen uit de ter sprake komende literatuur.

Het volgende artikel zal de verhouding tussen stijl en tijdvak tot onderwerp hebben, en de daaruit voortgekomen kwalificaties. Voorts wordt daarin de veronderstelling getoetst als zouden vormgeving en stijl onderhevig zijn aan ontwikkeling. Bezinning op de in het verleden en ook thans nog gevolgde 'stijl' methodiek is niet overbodig. Vooral wanneer duidelijk wordt hoe gevaarlijk het is zonder voorbehoud een *instrumentarium* te hanteren.

Ijk uw instrumentarium

Het programma van de stijlkritiek

In de kunstgeschiedschrijving zijn in de loop der tijd een aantal methodes ontwikkeld, waaronder die der stijlkritiek een zeer ruime plaats inneemt. Het aantal beoefenaren van deze methode was en is in Nederland nog altijd zo groot, dat men wel geneigd is haar met 'kunstgeschiedenis' als zodanig te identificeren. Dat lijkt al een reden te meer om het stijlkritisch onbehagen ten aanzien van de Munsterkerk te ontleden. Immers, een methode bewijst haar geldigheid vooral dan, wanneer zij ook het gedoodverfde 'grensgeval' *binnen* haar perken weet te houden en niet als een ongewenst kind afstoot.

Wat wil nu precies de stijlkritiek en van welk instrumentarium, welke concepten en vooronderstellingen bedient zij zich? Heel beknopt kan men haar opzet als volgt omschrijven: stijlcritici en kunstkenneren houden zich bezig met het vaststellen van de stijl, waartoe een bepaald (kunst)voorwerp hoort, door een analyse van de formele bestanddelen, waaruit dit object is opgebouwd. Gelijktijdig kan, indien het streven daar op gericht is, het bijbehorende tijdvak of een preciesere datering bepaald worden. Men baseert zijn conclusies op de overeenkomsten tussen een groot aantal te vergelijken objecten en hun relatie tot een vaststaand repertorium aan formele kenmerken, waaruit een stijl afgeleid kan worden. Bovendien wordt geprobeerd om op grond van gradaties in de overeenkomsten – iets lijkt immers meer of minder! – een ontwikkeling te schetsen in de vormgeving van de objecten. Deze worden geacht parallel te lopen aan die van de corresponderende stijl. Bij het stijlkritisch onderzoek gaat men niet alleen uit van de voorwerpen 'zelf', maar ook – en vooral – van een arsenaal aan afbeeldingen – fotografische en andere – die vergelijking op grote schaal mogelijk maken.

De hierboven geformuleerde omschrijving berust noodgedwongen op een interpretatie van de geciteerde werken van Vermeulen, Ter Kuile, Timmers, etc.

Afb. 3 'Dalmatiër in park' (P. Lindsay & D. Norman, Human information processing, New York etc. 1977², pag. 12).

Opmerkelijk weinig stijlcritici hebben zelf getracht hun bezigheid te formuleren. Dat gaat in mindere mate op voor het begrip 'stijl', dat naar gelang de inslag van de auteur in gevoelsmatige, constructief-technische dan wel puur formele zin wordt gehanteerd. In onze taal kennen we het volgende gebruik van het woord 'stijl':

de stijl Vermeer	– persoonlijke of individuele stijl
de gotische stijl	– collectieve stijl
de bouwstijl	– stijl verbonden aan een medium
de Maaslandse stijl	– stijl verbonden aan een streek
de pastorale stijl	– stijl als decorum
de barbaarse stijl	– stijl als een gevoelsmatige kwalificatie.

In de eerste twee gevallen merken we op dat impliciet verwezen wordt naar een datering. Belangrijk is verder dat vooral op het gebied van de adjectieven dubbelzinnigheden voorkomen. Men denke aan de 'verheven stijl', waar men vroeger een decorum-aan-

duiding in gelezen zou hebben en nu een gevoelsmatige kwalificatie. Centraal staat echter in alle gevallen: 'manier van werken' of: 'manier van doen', ook in overdrachtelijke zin. Wie kent niet uitdrukkingen als: 'Het is geen stijl', of: 'Een stijlvolle plechtigheid'. En om de samenhang met 'vorm' te illustreren: 'Hij nam een wat vormelijke houding aan', en 'Men deed nogal formeel'. Dit pre-romantische decorumaspect van 'stijl' speelt in de stijlkritiek, een enkele opmerking van Vermeulen daargelaten, geen rol.¹¹ In de kunstgeschiedschrijving gaat het erom dat de materiële vorm met behulp van het begrip 'stijl' geëtiketteerd kan worden. Het vertrekpunt van deze handeling wordt bepaald door het *vergelijkend zien* en dus in eerste instantie door ons gezichtsvermogen. Een nauw verwante aanpak vertoont de methode van de morfologie oftewel de vormleer, waarvan de Duitse kunsthistoricus, Günther Bandmann, opmerkt dat zij: 'een bepaalde vorm in haar diverse variaties door de geschiedsperiodes volgt. Zij stelt de veranderingen door *vergelijkend zien* vast en voert deze op verschillende factoren terug.'¹²

Waarneming: er staat niet wat er staat

Hoewel de bovenstaande conclusie over het *vergelijkend zien* door velen beschouwd zal worden als het intrappen van een open deur, zijn er maar weinig stijlcritici die zich afvragen hoe betrouwbaar het uit-

gangspunt van de waarneming is. In de schilderkunst kennen we de *cause célèbre* van de Emmausgangers, toegeschreven aan de fameuze 17e-eeuwse schilder Jan Vermeer, maar in werkelijkheid gemaakt door Han van Meegeren (1889-1947). Grote kunstkeners als Bredius en Hofstede de Groot, die op hun vakgebied de meest obscure 'handen' thuis konden brengen, hebben zich – door wat zij graag wilden zien – laten verleiden om Vermeers oeuvre uit te breiden met een aantal bijbelse stukken van de hand van Van Meegeren. Niet zomaar werd juist dit genre in Vermeers werk 'gemist'. De kunsthistoricus Albert Blankert, die in zijn Vermeer-monografie een korte analyse van het drama geeft, herleidt dit tot een geloof in de 'universele' betekenis van het werk der grote meesters voor de mensheid. In praktijk komt dit erop neer, dat juist die z.g. 'universele' aspecten van het oeuvre van Vermeer of Rembrandt de aandacht krijgen, die men kan herkennen. Oftewel, die 'het gemakkelijkst aan de smaak van de tijd en de behoefte van zoveel mogelijk mensen appelleren'.¹³ Kort samengevat, biedt het 'Vermeerdrama' ons een ontvullende kijk op de vooringenomenheid van onze waarneming, c.q. van ons gezichtsvermogen. Het zou te ver voeren om hier een volledig overzicht

te geven van alle factoren die aan een dergelijke vooringenomenheid debet zijn. We zullen ons beperken tot het hergroeperen en samenvatten van een aantal bevindingen van de psychologen P. H. Lindsay en D. A. Norman.¹⁴ en de kunsthistoricus E. H. Gombrich.¹⁵ Lindsay en Norman herleiden het mechanisme van het menselijk zien, de biologische implicaties buiten beschouwing gelaten, tot twee soorten bewegingen: 'data-driven and conceptually driven processing'. De eerste beweging gaat precies zoals men dat in de stijlkritiek pretendeert te doen, uitsluitend uit van het waargenomen object. Deze actie wordt echter al snel gestoord dan wel aangevuld door gegevens, die wij buiten de waarneming om ontvangen of al bezitten. De auteurs illustreren deze 'conceptually driven' interpretatie aan de hand van een zeer vlekkerige foto, die bij 'nader inzien' – dat wil zeggen, meer informatie – geïdentificeerd kan worden als een hond, een Dalmatiër, in een parkje (afb. 3). Een ander, voor kunsthistorici boeiend voorbeeld, vormt Salvador Dalí's 'De slavenmarkt met de verdwijnende buste van Voltaire'. Niet alleen wordt hier op onontkoombare wijze de ambivalentie van ons gezichtsvermogen gedemonstreerd, maar tevens de dwang om tijdens het waarnemingsproces voortdurend keuzes te maken. En wel in het bijzonder tussen voor- en achtergrond, resp. tussen de slavenmarkt of de buste van Voltaire. Bovendien blijkt opvallend hoezeer naamgeving via de titel van het werk – een vorm van informatie buiten het eigenlijke 'zien' om – de interpretatie ervan beïnvloed of zelfs afdwingt.¹⁶ De auteurs verwoorden het gebeuren bij de identificatie van de voorbeelden als volgt: 'Whenever knowledge of the possible interpretation or conceptualization of something helps in perceiving that thing, we say the processing is conceptually driven. That is, the processing starts with conceptualization of what might be present and then looks for confirming evidence, biasing the processing mechanisms to give the expected result'.¹⁷ Hoewel hier over de technische aspecten van het zien gesproken wordt, zou men deze formulering zo over willen nemen ter verduidelijking van de 'herkenning' van de Emmausgangers.

In de eigenlijke zin van de auteurs doen we er beter aan te wijzen op de 20e-eeuwse Op Art, die de dubbelzinnigheid van het zien en de daarmee gepaard gaande desoriëntatie bij de toeschouwer op ingenieuze wijze tot artistiek instrument heeft gemaakt.¹⁸ De vraag, of er staat wat er staat, is daar net zoals bij Dalí door het fixeren van het 'ambivalente' moment een volstrekt nutteloze geworden.

Afb. 4 De Munsterkerk vóór de restauratie van Cuypers, litho van H. Schaepkens (Gemeentearchief Roermond, topografische verzameling, F321).

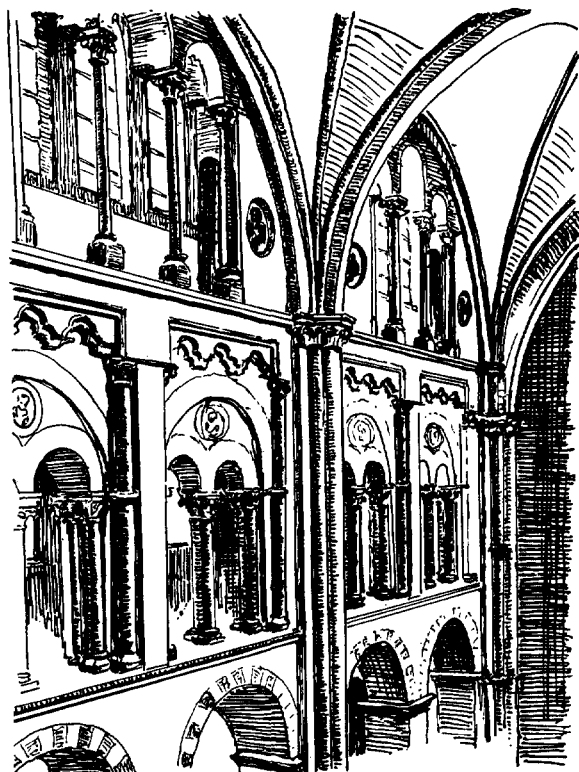
Het visuele instrumentarium

Of ook de bouwhistoricus ten prooi kan vallen aan de hierboven geschetste valstrikken van de 'waarneming', dringt zich op als volgende vraag. Gombrichs *Kunst en Illusie* biedt de nodige handreiking om een meer specifiek beeld te vormen van dit probleem. In zijn inmiddels klassiek geworden werk gaat Gombrich, op zoek naar de basis van het begrip 'stijl', dieper in op ons licht te beïnvloeden waarnemingsvermogen. Daartoe onderzocht hij het spanningsveld tussen 'werkelijkheid', 'weergave' en 'interpretatie': hoe vrij en derhalve hoe origineel is de kunstenaar wanneer hij de 'werkelijkheid' weergeeft? Gombrich wijst zoals Lindsay en Norman op het volgende verschijnsel: bij het interpreteren en reproduceren van een uit vormen opgebouwd ensemble gaan wij uit van visuele schema's. Wij splitsen het waargenomen op in herkenbare partjes om het vervolgens samen te voegen tot een 'waarheidsgetrouw' geheel. Echter, uitgaande van hetzelfde model blijkt dit 'waarheidsgetrouwe' geheel per persoon, tijd, cultuur en streek te verschillen. Gombrich legt dit op overtuigende wijze uit bij de vergelijking van twee even uiteenlopende als cultuurgebonden weergaven van een Engels landschap, resp. uit de 19e-eeuwse

'romantische' traditie en uit 1936, van de Chinese schilder Chiang Yee: '...; hij wil dat wij het Engelse landschap eens 'met Chinese ogen' zien. Juist daarom is het zo leerzaam om zijn zienswijze eens te vergelijken met een typisch 'pittoreske' afbeelding uit de Romantiek. We zien hoe het betrekkelijk strenge idioom van de Chinese traditie als een soort filter fungeert, dat alleen die aspecten doorlaat waarvoor een schema bestaat. De kunstenaar voelt zich aangetrokken door motieven die hij in zijn idioom kan weergeven'.¹⁹ *Mutatis mutandis* gaat dat op voor de kunst-historicus.

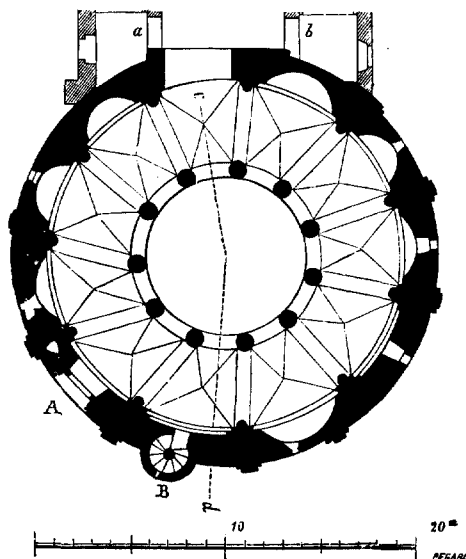
Daarmee tekenen zich de contouren af van een tweevoudige hindernis voor de onderzoeker: enerzijds is er het 'filter', gevormd door zijn eigen stijlkritische instrumentarium, anderzijds dat van zijn visuele bronnen. Wat betreft dit laatste is Gombrichs voorbeeld bij uitstek geschikt voor verdere beschouwing. De romantische, 'schilderachtige' traditie immers is op haar beurt gehouden aan een zeer specifiek idioom. Voor de architectuurhistoricus is dit niet zonder belang, daar afbeeldingen in deze trant vaak gretig benutte bronnen zijn om een gebouw in zijn vroegere staat te bestuderen. Ter illustratie van zo'n 'schilderachtig' moment wijzen we op een litho van de Maastrichtse kunstenaar, Alexander Schaepkens (1815-1899), met als onderwerp de Munsterkerk (afb. 4). We zien dat de westbouw van het – nog niet door Cuypers 'voltooide' – monument haast Piranesi-achtig hoog oprijst. Van een foto uit dezelfde tijd (zie afb. 1) weten we dat deze situatie nogal 'vertekend' is weergegeven. De 'gestileerde' overdrijvingen komen geheel voor rekening van het artistieke idioom van Schaepkens en zullen dan ook in een 'objectief' betoog over het gebouw zorgvuldig gefilterd moeten worden.

Het werkt verhelderend om deze subjectieve uitbeelding af te zetten tegen een registratievorm, die zich van een zelfde soort overdrijvingen bedient, maar niettemin als 'objectief' ervaren wordt: de bouwtechnische tekening. Een ieder weet dat plattegronden en opstanden niets anders doen dan een bouwmassa reduceren tot twee-dimensionale schema's, paradoxaal genoeg inclusief een isometrisch perspectief. Deze worden volgens een algemeen afgesproken en alleen daarom verstaanbaar idioom samengesteld. In zijn artikel: 'Een visioen van glorievolle monumenten'²⁰, geeft Van Leeuwen een overzicht van het instrumentarium van de monumentenbeschrijving. Hierbij valt op dat in de loop van de vorige en deze eeuw de 'schilderachtige' registratie van een gebouw – zelfs al bevatte het minitieuze details – uiteindelijk plaats heeft moeten maken voor de nuchtere, onpartijdig noterende *calque*, aangevuld door de al even als 'objectief' gepresenteerde foto. Het lijkt geen twijfel dat

Afb. 5 Interieur
Munsterkerk (F. Vermeulen, ABC van de
bouwstijlen in Neder-
land, (1953), pag. 58).

Afb. 6 Plattegrond van Neuvy-Saint-Sépulcre (E. Violet-le-Duc, Dictionnaire raisonné de l'architecture française, Vol. VIII, Parijs 1875, pag. 287).

beide soorten, de 'schilderachtige' en de 'bouwtechnische' even 'gestileerd' zijn. De bruikbaarheid van de laatste is dan ook relatief: gelegen in de gelukkige omstandigheid, dat het idioom een vrij strakke, universele toepassing kent, waardoor het 'objectief' vergelijken van gebouwen mogelijk wordt.

Wat betreft het persoonlijke instrumentarium, gaat Gombrichs opmerking over de kunstenaar die alleen die motieven kan herkennen waarvoor in zijn idioom een 'teken' bestaat, ongewijzigd op voor de stijlcriticus. Ook die is afhankelijk van zijn 'woordenschat' wil hij de dingen herkennen en . . . benoemen. Die vormen en elementen waarvoor hij geen naam (schema) heeft, zullen hem net zoals de schilder eenvoudig ontsnappen. Zelfs al beschikt de stijlcriticus, die een veelvoud aan beelden interpreteert, analyseert en benoemt, over een fijn ontwikkeld en zeer specifiek idioom. Sterker nog, wanneer we een van zijn belangrijkste 'kenbronnen' – de fotografische weergave – onder de loep nemen, blijkt deze verfijning ook averechts te kunnen werken.

In zijn algemeenheid durven we te stellen, dat ons interpretatieve idioom sedert de impressionisten sterk beïnvloed is door de fotografie. Opmerkelijk genoeg hebben juist deze kunstenaars, geroemd om hun 'afwijkende' visie op de werkelijkheid, de fotografie tot kunstzinnig en tevens *corrigerend* instrument gemaakt. Een klassiek voorbeeld vormen de paarden van Manet, de kunstenaar die voor het eerst hun benen niet volgens het traditionele en geaccepteerde schema weergaf, maar naar een foto, een geselecteerde momentopname. Het belang van deze ontwikkeling kan nauwelijks overschat worden. De fotografische interpretatie van de 'werkelijkheid' werd tot 'waardevaste', 'objectieve' maatstaf voor de beoordeling van niet-fotografische afbeeldingen.²¹

Nu tonen de studie van Gombrich en, in dit specifieke geval, de litho van Schaepekens, dat het gebruik van de fotografische weergave als relatief criterium heel verhelderend kan zijn: onder zeer bepaalde voorwaarden toegepast, is zij met minder 'stilismen' behept dan de interpretatie van een tekenaar, en kan

daardoor als een wat meer betrouwbare getuige gelden van het 'origineel'. Maar daar houdt het dan ook echt mee op. Sterker nog, dit voordeel heeft de stijlcriticus duidelijk verblind voor de falsificerende werking van dit medium. Wat wij plegen te vergeten is dat de fotografie ons idioom heeft verrijkt met een bijna overdreven gevoel voor details, die pas dankzij dit instrument 'zichtbaar' en 'benoembaar' werden. Zij het dan ná een door dit medium afgedwongen proces van selectie en isolatie. Ten aanzien van de stijlkritiek is dit zeker beïnvloed door de praktijk om objecten, die door een grote afstand van elkaar gescheiden zijn, 'naast elkaar te zetten' aan de hand van foto's. Kan men dit bij roerende voorwerpen nog verdedigen, bij architectuur is het hoogst gevaarlijk. Een voorbeeld bij uitstek vormt het reeds geciteerde werk van Meyer-Barkhausen, die op grond van uitsluitend fotografisch achterhaalbare verschillen in de bouwkundige details een ontwikkeling tracht te schetsen in de – overigens onmiskenbare – wisselwerking tussen de beide Munsterkerken te Bonn en Roermond. Dat de overeenkomsten in zo'n verhouding van bedeutend groter belang zijn dan de verschillen, wordt door hem niet onderkend.²² Men zou hier bijna kunnen spreken van hyper(stijl)kritiek.

We zouden dit gedeelte over het visuele instrumentarium van de kunstcritiek willen afsluiten met een onbedoeld ironische opmerking van Vermeulen uit diens: *ABC van de bouwstijlen in Nederland*. Over de afbeeldingen in zijn werkje stelt hij: 'In plaats van de dikwijls zo misleidende (*sic*) of verdoezelende foto's, zijn ter illustratie tekeningen gekozen [van zijn hand], die de details waar het op aan komt beter doen spreken' (afb. 5).²³ Een pittiger illustratie van de gelijkwaardigheid van het idioom van kunstenaar én kunstenaar, hebben we tot op heden niet mogen vinden.

Toetssteen der stijlkritiek

'Kopie' en 'origineel' in het middeleeuwse idioom

Zoals we uit het overzicht aan het begin van dit artikel konden opmaken, is de plaats van de Munsterkerk binnen de gangbare stijlkritische schema's en concepten uiterst marginaal. Of, om het à la Gombrich te zeggen: iedere onderzoeker heeft een duidelijke voorkeur voor die elementen van de Munsterkerk, waarvoor in zijn stijlkritisch idioom een schema bestaat. Zo voelt Timmers zich vooral aangetrokken tot de Maaslandse motieven, Meyer-Barkhausen voornamelijk tot de Rijnlandse, terwijl Lemaire, Ter Kuile en Vermeulen zich afvragen of hun 'romaanse' idioom een object als de Munsterkerk nog wel accepteert. Hoe verhoudt deze benadering zich nu tot de middeleeuwse vormreceptie?

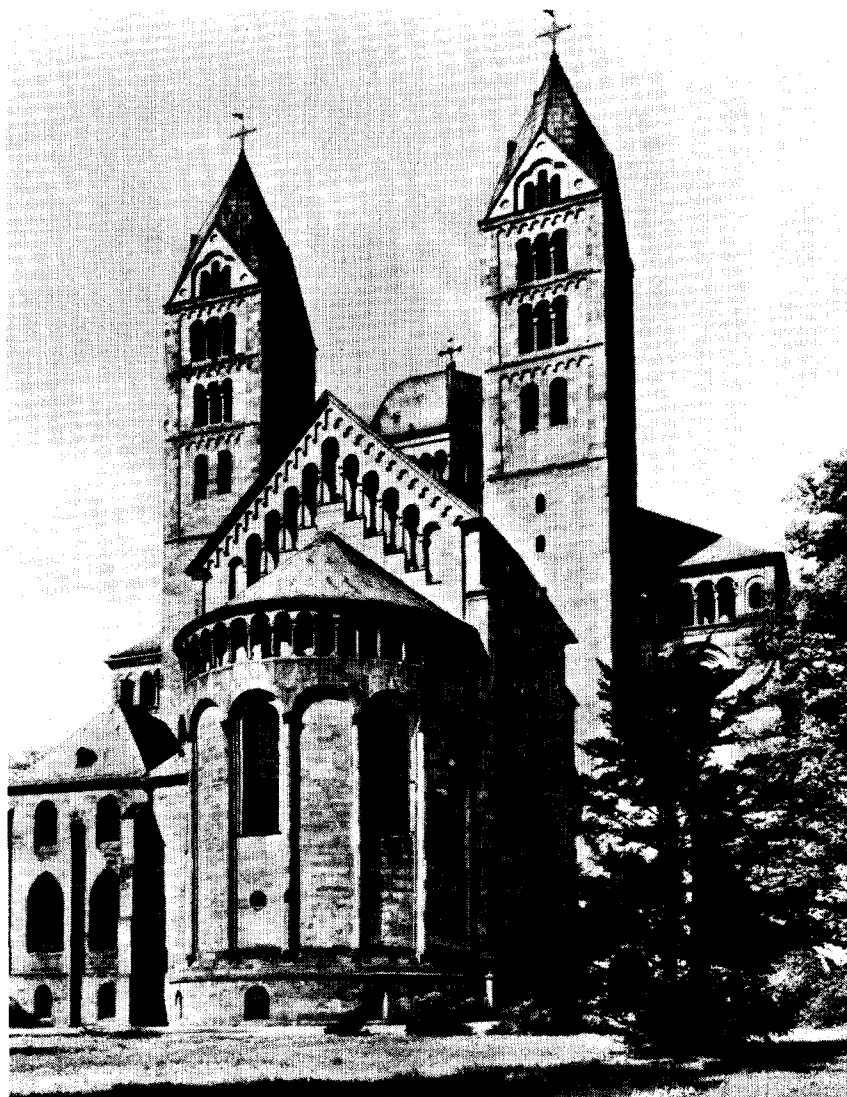
Afb. 7 Munsterkerk
Roermond, koorpartij
(foto H. Sibbilee, 1964).

In 1942 bracht Richard Krautheimer een artikel uit, getiteld: 'Introduction to an "Iconography of mediaeval architecture"',²⁴ dat hij onder meer als replek schreef op de in zijn tijd hoofdzakelijk gevolgde, stijl-kritische benadering van de bouwkunst. In deze studie wijst hij op het fenomeen dat de middeleeuwse geschreven bronnen een groot aantal gebouwen als kopie van één ervan aanduiden, hoewel zij op het eerste gezicht nauwelijks iets met elkaar gemeen hebben. Op grond van het best gedocumenteerde voorbeeld, de Anastasis Rotunda of H. Grafkerk te Jeruzalem – gebouwd over Christus' lege graf – komt hij tot de conclusie dat de overname van een of meer, wezenlijk geachte elementen voldoende was om de nabootsing tot kopie te bestempelen. Het gaat hier om de centrale opzet, het aantal pijlers en zuilen, de aanwezigheid van galerijen, van een toren of koepel, tot zelfs uitsluitend de naamgeving toe. Zo heten bijvoorbeeld de St.-Michaelskapel te Fulda, de H. Grafkapellen te Neuvy (afb. 6) en Cambridge, de St.-Bénigne te Dijon, maar ook de St.-Marthakapel te Delft en een deel van de St.-Olofskapel te Amsterdam alle reproducties te zijn van de H. Grafkerk te Jeruza-

lem.²⁵ Dergelijke 'kopieën' zouden met geen mogelijkheid tot hun prototype herleid kunnen worden, indien onze fotografisch geslepen waarnemingscriteria met hun gelijkberechting van verschil en overeenkomst uitsluitend zouden moeten geven.

De complexiteit van dit soort vormrecepties wordt geïllustreerd door een van de bevindingen, die Gombrich verhaalt. Uit psychologisch onderzoek is gebleken, dat wanneer men een hele reeks kopieën naar kopieën laat maken, het eindprodukt volkomen verschilt van het prototype.²⁶ Vertaald in architectonische termen zou een soortgelijk proces mede ten grondslag kunnen liggen aan de variatie in 'gelijkenissen' van de 'kopieën' van de H. Grafkerk. Daarbij dienen we ons te realiseren dat het betreffende prototype vermoedelijk grotendeels via mondelinge of literaire overlevering bekendheid verwierf. Slechts in beperkte mate zal men zich hebben kunnen oriënteren op afbeeldingen die, het middeleeuwse idioom kennende, vaak sterk 'gestileerd' waren. Maar of het nu zo'n tweedimensionale of een architectonische 'reproductie' betrof, in het symbolisch geladen visuele idioom van de middeleeuwen ging het erom dat de kopie 'typice' en 'figuraliter' stond voor haar origineel.²⁷

Een in de vieringstoren van de Munsterkerk vertaald voorbeeld vormt de octogoon, het achthoekige type centraalbouw, dat wat betreft uiterlijk niet 'gelijkt' op de H. Grafkerk. Vooral vanwege het verrijzenisgetal acht was de octogoon een zeer geliefde vorm voor Christelijke doop- en grafkapellen: tijdens de doop sterft de oude Adam af en wordt op mystieke wijze Christus' sterven geïmiteerd – aldus Paulus, terwijl de dood niet anders is dan een nieuwe geboorte in het hiernamaals. De associatie met de H. Grafkerk is hiermee evident.²⁸ In onze streken kreeg de octogoon een eigen dimensie door zijn toepassing in de Paltskapel te Aken: geplande en gepretendeerde grafkerk van het middeleeuwse heersersmodel bij uitstek, Karel de Grote.²⁹ Beide associaties zijn waarschijnlijk van grote betekenis geweest – althans in de invloedssfeer van de Duits-Romeinse keizers – bij de opname van de achthoek in het drietoren-schema. We treffen dit aan bij munten, miniaturen, reliekschrijnen en architectuur, waar de drietorengroep een visuele afkorting voor het begrip 'stad' vormt. En wel in het bijzonder voor 'Stad Gods': het Apocalyptische 'Hemelse Jeruzalem' met haar vier maal drie poorten, symbool van de ideale staat en maatschappij. Op indrukwekkende wijze versteend in de grafkerk van het Saksisch-Salische vorstenhuis, de Dom van Spiers (in de vorm van een absis met dwerggalerij, geflankeerd door twee torens en overkoepeld door een achthoekige vieringstoren) manifesteert zich een 'nieuwe' betekenis: die van wereldlijk heerserssymbool (afb. 7, 8). Een dergelijke herinterpreta-

Afb. 8 Spiers, Dom, koorpartij (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

tie van een gegeven, of cumulatie van symbolische beelden, is in het middeleeuwse idioom heel gebruikelijk.³⁰

Wanneer we bedenken dat het betekenisdragende schema van Spiers onverkort in de oostpartij van de Munsterkerk terug te vinden is, dan kan gesteld worden dat dit van de zijde van de stichters een duidelijk gebaar naar de buitenwereld toe was. Temeer daar dit bij navolgingen elders ook vrijwel steeds het geval is.³¹ Een te rigide toepassen van stijlkritische concepten zou ons voor deze relatie ontoegankelijk gemaakt hebben. Er zijn immers – om tot ons uitgangspunt terug te keren – de nodige barrières tussen de beide objecten opgeworpen. Zowel in ruimtelijke zin (Rijnland versus Maasland) als temporeel (hoog- versus laat-romaans).

Symbolische architectuur

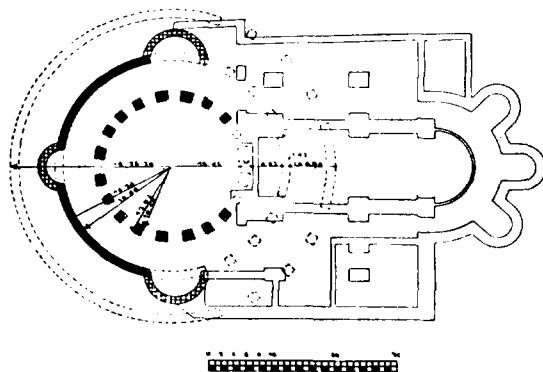
Als monument in de marge blijkt de Munsterkerk bij uitstek geschikt om de werking van de middeleeuwse vormreceptie af te zetten tegen de stijlkritische benadering. Uit de veelheid aan architectonische elemen-

ten kozen we de drie straalkapellen, die in de stijlkritiek met groot wantrouwen bejegend worden omdat zij zo 'Frans' aandoen. Vermeulen meent ze te kunnen specificeren als een Cluniazenser ontlening en wordt daarin nagevolgd door Timmers, die verder opmerkt: 'De vieringskoepel ging de luisterrijke overhuiving vormen van het praalgraf der stichters, dat zich nog steeds op de oorspronkelijke plaats bevindt. In de samenhang van het geheel blijven de straalkapellen rond de absis een anomalie (*sic*) vormen, ...'.³² Gelet op het sterk symbolische en 'geabstraheerde' idioom in de middeleeuwen, kan de Munsterkerk onder meer 'gezien' worden als een optelsom van schema's, waartoe ook de reeds behandelde drietoren-groep behoort. Een ander motief wordt gevormd door de combinatie van een half rond element (de absis), waaromheen nogmaals drie halfronde elementen gerangschikt zijn (de straalkapellen).

Zoals Timmers al opmerkte fungeerde van oudsher de oostpartij van de Munsterkerk – met haar op de grafkerk van Spiers geïnspireerde exterieur – als mausoleum voor de stichters: graaf Gerhard V van Gelre en zijn echtgenote, Margaretha van Brabant. Wanneer men bovendien bedenkt dat tijdens de mislukte derde kruistocht van 1189 tot 1191, de vader van Gerhard, Otto I van Gelre, de H. Grafkerk te Jeruzalem heeft willen helpen veroveren – het felbegeerde Christelijke symbool bij uitstek – dan ligt een relatie tussen beide gebouwen voor de hand.³³ Voor een andere analyse moeten we terug naar Krautheimer, die ontdekte dat tijdens het proces van overlevering en nabootsing het prototype, de H. Grafkerk, in een aantal als wezenlijk bestempelde onderdelen uiteengerafeld werd. We noemden reeds de centrale opzet, de galerijen, het aantal zuilen en pijlers, de straalkapellen, de centrale toren, etc. De aanwezigheid van een enkel element kon volstaan om de identificatie van de 'kopie' met het prototype vast te stellen.³⁴

Bij de Munsterkerk start de associatie met de Anastasis Rotunda bij het 13e-eeuwse beeld van de Verrezen Christus, dat tot voor de laatste 'restauratie' hoog in de trans van de achthoekige vieringskoepel stond. Het zegt heel wat van de methoden uit de jaren '60, dat Cuypers – die door en door op de hoogte was van de symboliek van de centraalbouw, de achthoek en dit specifieke beeld – het in tegenstelling tot de toenmalige restaurateurs wel zijn authentieke plaats gegund heeft.³⁵ Onder het beeld en de vieringskoepel staat, qua dispositie overeenkomstig Jezus' grafrots in de H. Grafkerk, het praalgraf van de stichters. Alzodanig mag de vieringstoren met koepel uitgelegd worden als (een onderdeel van) een architectonische afkorting van de H. Grafkerk. In deze context

Afb. 9 Gereconstrueerde plattegrond van de H. Grafkerk te Jeruzalem (R. Krautheimer, 'Introduction to an "iconography of mediæval architecture"', Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 5 (1942), pag. 2 afb. 7).

zou de klaverbladvorm van de kerk, met in het hart het praalgraf, herleid kunnen worden tot het schema van de drie absidiolen rondom de grafrots. De cumulatieve van symbolische beelden vindt haar hoogtepunt in de oostelijke absis, waar het hoogaltaar staat. Hier immers werd en wordt tijdens de Eucharistieviering Christus' bloedige kruisoffer op onbloedige wijze herhaald. Het altaar werd daardoor zelf tot zinnebeeld van Christus' grafrots.³⁶ Als een doelbewuste verwijzing naar het heiligdom dat deze grafrots omhult, lijken de drie straalkapellen om de absis gegroepeerd te zijn (afb. 9, 10). Dat zij ten opzichte van het geheel een anomalie, een onregelmatigheid zouden vormen is vanuit dit licht bezien een volstrekt misplaatste opvatting. Ook al zijn zij volgens Timmers: 'een in het Maasland onbekend motief'.³⁷

Of we de bovenvermelde conclusies kunnen doortrekken naar de 'triconcha'-kerken te Keulen en Neuss, zal een afzonderlijk onderzoek uit moeten maken. Verre van deze te willen negeren of hun verwantschap te ontkennen, hopen we met de verwijzing naar de H. Grafkerk een nieuwe richting aangegeven te hebben voor een mogelijke interpretatie van deze hoogst opvallende en relatief zeldzame vorm. Noch Meyer-Barkhausen, noch Kubach en Verbeek of enige andere architectuurhistoricus heeft tot op heden een bevredigende verklaring kunnen leveren voor de plotselinge manifestatie van dit type bij de St.-Maria-im-Kapitol te Keulen in de 11e eeuw. Ook hier zou men staande kunnen houden dat onze gefixeerdheid op de letterlijke overeenkomst tussen vormen tot nu toe enkel de parallel naar voren heeft gebracht met de Geboortekerk te Bethlehem uit de 7e eeuw.³⁸ Dat hier sprake kan zijn van een versmelting en herinterpretatie van – we benadrukken het wederom – grotendeels mondeling en zeer schematisch overleverde vormen, te weten van de beide kerken in het Heilig Land, is nimmer onderzocht. Ten aanzien van de Munsterkerk zouden we ons voor kunnen stellen, dat de stichtersfamilie voor het schema van de drie absiden om het graf een corresponderende bouwvorm zocht. Deze werd op betrekkelijk korte afstand aangetroffen in de metropool Keulen, bij de triconcha-kerken van St.-Maria-im-Kapitol, Gross-St.-Martin en St.-Aposteln. Als hieraan al niet de associatie met de H. Grafkerk was verbonden – hetgeen wij zeer waarschijnlijk achten – dan werd deze te Roermond als nieuw element aan een bestaand patroon

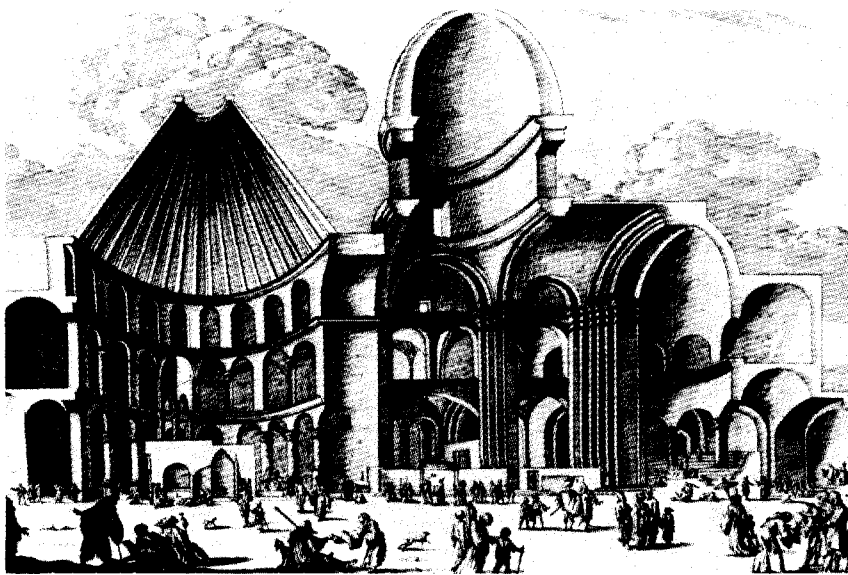
toegevoegd. Zoals we zagen een in die tijd niet ongebruikelijk fenomeen. *Trait-d'union* met de Keulse cultuur vormt de moeder van graaf Gerhard V, Richardis van Scheyren-Wittelsbach, dankzij wier persoonlijke invloed aartsbisschop Engelbert II van Keulen in 1220 overkwam om de Munsterkerk te wijden.³⁹ Zo blijkt iedere geschiedenis er óók een van persoonlijke verhoudingen.

Slotbeschouwing

Aan het einde van dit eerste artikel kunnen we concluderen dat de basis van de stijlkritiek, het vergelijkend zien, zeer wankel staat. Bij voorbaat verstrikt door een idiomatisch gestuurde, 'vooringenomen waarneming' blijkt het bijna ondoenlijk om objecten als afgeleiden van elkaar te relateren, wanneer de tussenliggende fasen van overlevering ons onbekend zijn. De hulpmethode van de fotografie, die het de onderzoeker mogelijk heeft gemaakt om op grote schaal kunstvoorwerpen direct met elkaar te confronteren, heeft in dit verband veelal een averechtse werking. Men dreigt blind te worden voor die 'kopieën', waarbij het niet om een 'fotografische' maar om een 'analytische' reproductie gaat: 'typice' en 'figuraliter'.⁴⁰ In vergelijking met het prototype staat daarbij noch het streven naar een zo groot mogelijke formele overeenstemming voorop, noch het verlangen naar originaliteit: twee polen waartussen stijlcritici bij het bepalen van hun oordeel voortdurend heen en weer slingeren.⁴¹

De conclusies van Gombrich en Krautheimer daarentegen, dat we in de beeldende kunsten te maken hebben met gereduceerde 'kopieën', kunnen we onverkort handhaven. Anders dan Krautheimer bedoelde Gombrich, zelf auteur van een vermaard stijlkritisch werk, zeker niet de basis onder deze discipline weg te slaan. Hij ambieerde slechts inzicht te verkrijgen in het verschijnsel van stijl als vormtaal.⁴² *En passant* heeft hij ons wel de argumenten aangereikt waarmee de vaak al te rigide criteria op het gebied van verschil en overeenkomst bij stijlcritici gerelativeerd kunnen worden.⁴³

Vooruitlopend op het tweede artikel houdt dit in dat de scheidslijnen, die stijlcritici op grond van zeer gedateerde classificatiesystemen en zelf gecreëerde concepten dwars door de Munsterkerk getrokken hebben, weggezet kunnen worden als anachronismen. Zoals verreweg de meeste middeleeuwse bouwheren zal ook de stichtersfamilie van de Munsterkerk gestreefd hebben naar 'verstening' van een samenhangende groep ideeën, een programma. Daartoe maakte zij gebruik van vormen en schema's, die volgens het toenmalige visuele idioom de associatie met de programmapunten optimaal konden ver-

Afb. 10 Doorsnede van de H. Grafkerk, 17e-eeuwse gravure (foto Kunsthistorisch Instituut, Nijmegen).

wezenlijken. Het gebouw als 'betekenisdrager', zoals Bandmann dat zo terecht formuleerde, won zo aan kracht.⁴⁴ Vanuit dit standpunt bezien is het onhaalbaar om met Timmers te blijven benadrukken, dat de Munsterkerk een fraai stukje architectuur vormt: 'ondanks de veelheid van ontleeningen en invloeden'.⁴⁵ Juist deze stonden er borg voor dat de boodschap van de stichters, althans in hun tijd, verstaanbaar zou zijn. Of, om het nog duidelijker te stellen: wie al te origineel is wordt niet begrepen.⁴⁶

Summary

In the art-historical literature the stylistic description of the *Munsterkerk* at Roermond differs from author to author. A new, unprejudiced stylistic analysis is needed with special attention for the way the church was seen in the time it was built and in the succeeding centuries. But as perception and interpretation are very much the products of the age in which they occur, a discussion of these concepts in general is unavoidable. Especially two barriers, in the field of art history and in the history of architecture, should be recognized. The source material, mostly consisting of drawings, prints and photographs, has its limits. Even photography is less objective than it is often thought to be. Further, the observation of the researcher himself is prejudiced by the way this researcher has been trained.

A stylistic description of the *Munsterkerk* should take into account the results of a research into style reception in the middle ages. When buildings were copied this was done 'typice' and 'figuraliter'. Such copies were not literal but analytical reproductions. Our perception criteria, based as they are on photographic source material, are far from adequate to see the connections and the *Munsterkerk* is a case in point. Its eastern part is based on the imperial scheme of an apse with crowning-gallery, flanked by towers and with a crossing tower, as first employed in the 'Kaiserdom' of Speyer of c. 1100 under the Saxon-Salian dynasty. At Roermond we have not to do with a direct

copy, the stylistic details are too divergent for that. Both geographically and chronologically the two buildings are miles apart.

Even more remarkable is the analytical reproduction, at Roermond, of the church of the Holy Sepulchre, which has not been seen so far. Both monuments are memorial churches. Then there is, in the gallery of the octagon at Roermond, the statue of the risen Christ, below which, in conformity with Jesus' rock tomb, the mausoleum of the founders is placed. The trefoil plan of the church goes back to the three absidioles round the rock tomb. The symbolic implications culminate in the eastern apse, where on the high altar Christ's sacrifice of the cross is commemorated. The three radiating chapels here appear to be clear references to the sanctuary over Christ's rock tomb. They are certainly not an anomaly, as sometimes described, but rather they form part of the well-thought-out building programme of the founders.

Noten

1. *Kunstreisboek voor Nederland*, Amsterdam-Antwerpen 1977 (1e dr. 1940), 719. F.G.L. van der Meer, 'Het stichtersgraf in het vrouwenmunster van Roermond'; als bijlage I opgenomen in: J.G.F.M.G. van Hövell tot Westerflier, 'Verwickelingen om een grafelijke stichting (het Munster te Roermond)', *Spiegel der Historie* 2 (1967), 717-718. Voor de gereserveerde houding, zie de auteurs in noot 10.
2. Vergelijk Van Hövell, (noot 1), en: J.J.F.W. van Agt, 'Roermondse Munsterkerk voor en na Cuypers', *Opus Musivum*, aangeboden aan professor doctor M. D. Onzinga, ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 november 1962, Assen 1964, 85-113; i.h.b. 100-101 en 105 (noot 36). H.E. Kubach en A. Verbeek, *Romanische Baukunst am Rhein und Maas* (3 dln), Berlijn 1976, dl II, 965-970.
3. Van Agt (zie noot 2), 100. Kubach en Verbeek (noot 2), 968-969.
4. Zie noot 3.
5. M. Bright, *Cities built to music. Aesthetic theories of the Victorian Gothic Revival*, Columbus 1985, 202-203.
6. P. Collins, *Changing ideals in modern architecture, 1750-1950*, Londen 1971 (1e dr. 1965), 53-54.
7. Van Agt (noot 2), 85. Kubach en Verbeek (noot 2), 965. De kerk schijnt voorzien geweest te zijn van een laat-gotische middentoren op de viering.
8. Van Agt (noot 2), 85-86. Kubach en Verbeek (noot 2), 965. W. van Leeuwen, 'Schennende hand of liefdevolle zorg', *Kunstwerk (blad van het Kunsthistorisch instituut van de K.U. te Nijmegen)*, 1978, nr 12-13, 4-11. Idem, 'De Roermondse Munsterkerk, van sprekende neogotiek tot zwiigende architectuur', *Bulletin KNOB*, 83 (1984), 159-169.
9. Gemeentearchief Roermond: parochiearchief St.-Christoffel: rectoraatsarchief Munsterkerk: nr 856, brief d.d. 15 december 1860, met het rapport van Cuypers.
10. *Kunstreisboek* (noot 1), 718. C. Genders, *Langs de oude Limburgse kerken, Midden en Noord-Limburg*, Baarn 1977, 57. R. Lemaire, *De romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Brussel 1952, 129. E.H. ter Kuile, *De romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden*, Zutphen 1975, 11; 92. F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse bouwkunst* (6 delen), 's-Gravenhage, 1928-1941, dl. I, 299; dl III, 2; 5. J.J.M. Timmers, 'Kunstgeschiedenis in Limburg', *Limburgs Verleden* (2 delen), Maas-

- tricht 1960-1967, dl I, 382. Idem, *De kunst van het Maasland*, Assen 1971, 5; 30; 181-184. W. Meyer-Barkhausen, *Das grosse Jahrhundert Kölischer Kirchenbaukunst*, 1150 bis 1250, Keulen 1952, 9.
11. M. J. Koenen en J. Endepols, *Verklarend woordenboek der Nederlandse taal*, Groningen 1960 (25e dr.). Voor het begrip decorum zie o.m.: J. A. Emmens, *Rembrandt en de regels van de kunst*, Amsterdam 1979 (1e dr. 1968, diss. R.U. Utrecht), 101-111; 146-147. J. Bialostocki, 'Das Modusproblem in den bildenden Künsten', *Stil und Ikonographie, Studien zur Kunstwissenschaft*, Keulen 1981 (1e dr. 1966), 12-42, waarin de conclusies doorgetrokken worden naar de bouwkunst; zie daarvoor ook: Collins (noot 6), 62-66. F. Vermeulen, *ABC van de bouwstijlen in de Nederlanden*, z.pl., z.j., (1953), v; behandelt de bouwkunst vanaf: '... de tijd van Karel de Grote tot aan het begin van de negentiende eeuw, toen aan alle stijl, zowel in de kunst als in het leven (sic), een einde kwam.'
 12. G. Bandmann, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlijn 1978 (1e dr. 1951), 41.
 13. A. Blankert, *Johannes Vermeer van Delft, 1632-1675*, Utrecht-Antwerpen, 1975, 104-108. M. van den Brandhof, *Een vroege Vermeer uit 1937, achtergronden van leven en werken van de schilder/vervalsers Han van Meegeeren*, Utrecht-Antwerpen 1979, i.h.b. 92-117.
 14. P. H. Lindsay & D. A. Norman, *Human information processing, an introduction to psychology*, New York-San Francisco-Londen 1977.
 15. E. H. Gombrich, *Kunst en illusie*, Zeist-Antwerpen, 1964. Idem, *The sense of order. A study in the psychology of decorative art*, Oxford 1980 (1e dr. 1979).
 16. Lindsay en Norman (noot 14), 3-55; i.h.b. 11-16. Zie ook Gombrich (noot 15), 62-64.
 17. Lindsay en Norman (noot 14), 13.
 18. Lindsay en Norman (noot 14), 17-34; met werken van F. Morellet, B. Riley, J. Steele en J. Alberts. Zie ook: J. Reichardt, 'Op Art', in: T. Richardson en N. Stangos, ed., *Concepts of modern art*, New York 1974, 238-243.
 19. Gombrich (noot 15), 59-60; 66-71; 77-79.
 20. A. J. C. van Leeuwen, 'Een visioen van glorievolle monumenten, waarden en achtergronden van de monumentenbeschrijving', *Bulletin KNOB* 82 (1983), 178-199; i.h.b. 183-187.
 21. Gombrich (noot 15). L. Nochlin, *Realism*, Harmondsworth 1971, 44-45; 150; 167-176; 186; 190; 251; 252; 264-266.
 22. Meyer-Barkhausen (noot 10), 76-77. Zie ook de vergelijking van de beide hoofdobjecten van zijn onderzoek: de kerken Gross-St-Martin en St-Aposteln te Keulen, 12-26. Een voorbeeld, waarbij de betekenis van overeenkomsten in details tot haar volle recht komt, vormt de verhouding tussen de 12e-eeuwse absiden van de kerken te Bonn, Maria-Laach en Maastricht: zie A. J. J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht, Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200*, Zutphen 1986 (diss. VU Amsterdam), 124-127.
 23. Vermeulen (noot 11), vi.
 24. R. Krautheimer, 'Introduction to an "Iconography of mediaeval architecture"', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 5 (1942), 1-33, i.h.b. 1-2; 13-17.
 25. Zie noot 24, en: E. J. Nusselder, 'De Marthakapel te Delft, een onderzoek', *Bulletin KNOB* 79 (1980), 51-87; i.h.b. 51-60. E. E. Violet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, (10 dln), Paris 1854-1868, dl VII: St.-Sepulcre, 279-290.
 26. Gombrich (noot 15), 68-69.
 27. Krautheimer (noot 24), 13-17. Voor de gecompliceerdheid van het tweedimensionale idioom van middeleeuwse weergaven zie: Bandmann (noot 12), 84-111. Mekking (noot 22), i.h.b. 222-278.
 28. Krautheimer (noot 24), 27-29. J. Sauer, *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters*, Freiburg i.Br. 1924, 78-79; i.h.b. 78 (noot 9).
 29. Bandmann (noot 12), 105-108. Zie ook: idem, 'Die Vorbilder der Aachener Pfalzkapelle', W. Braunfels, ed., *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*, 4 dln, Karolingischer Kunst, Düsseldorf 1965, dl III, 424-462. Ibidem, A. Verbeek, 'Die architektonische Nachfolger der Aachener Pfalzkapelle', 113-156. Beide samengevat in: Timmers, *Maasland* (noot 10), 17-21.
 30. Bandmann (noot 12), 62-64; 85-102. Mekking (noot 22), 48-49; 81-85; 138-144; 225-255. Johannes, Openbaringen 21: 1-7.
 31. Mekking (noot 22), 124-144. Een indrukwekkend voorbeeld vormt de westelijke absis van de Dom van Worms, tot stand gekomen onder de Staufen-keizers: hier wordt het schema van Spiers overgenomen als duidelijke verwijzing naar het Salische vorstenhuis, waarvan een aantal leden begraven was te Worms, en ten opzichte waarvan de Staufen zich bovendien als opvolgers 'legitimeerden' door overname van zijn 'keizerlijke' bouwvormen. Voor een korte bouwgeschiedenis, zie Kubach en Verbeek (noot 2).
 32. Timmers, *Maasland* (noot 10), 30; 182. Vermeulen (noot 10), 196-203. Van Agt (noot 2), 100.
 33. F. P. J. Slenders, *Waar het koepeldragend Munster rijst*, Roermond 1984, 11, 47-57. Van Hövell (noot 1), 710-713.
 34. Krautheimer (noot 24), 3-20. Voor de bouwgeschiedenis van de H. Grafkerk zie: idem, *Early Christian and Byzantine architecture*, Harmondsworth 1975 (1e dr. 1965), i.h.b. 62-67.
 35. Van Hövell (noot 1), 712. Van der Meer (noot 1), 718. Timmers, *Maasland* (noot 10), 292-295. Van Leeuwen (noot 8). Over Cuypers en de symboliek van de H. Grafkerk zie: B. C. M. van Hellenberg Hubar, 'Het ciboriumaltaar van de St-Servaaskerk te Maastricht (1884), gedenkteken voor het 15de eeuwfeest van de stadspatroon (+384)', *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse Geschiedenis en Oudheidkunde* 104 (1985), 169-197, i.h.b. 186-188.
 36. G. Bandmann, 'Zur bedeutung der romanischen Apsis', *Wallraff-Richtz Jahrbuch* 25 (1953), 28-46; i.h.b. 36-41.
 37. Zie noot 36. Timmers, *Maasland* (noot 10), 182.
 38. Voor de Keulse kerken zie de geciteerde werken van Meyer-Barkhausen (noot 10) en Kubach en Verbeek (noot 2), i.h.b. 564 over St-Maria-im-Kapitol en de Geboortekerk te Bethlehem. Voor deze zie ook: Krautheimer (noot 34), 60-62; 90; 279-280.
 39. M. Dillo: 'De stichting en wijding van de Munsterabdij te Roermond, 1218-1220, en de vermeende wijding in 1224', *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse Geschiedenis en Oudheidkunde* 99 (1980), 10-19.
 40. Zie noot 27.
 41. Timmers, *Maasland* (noot 10), 184, 5, 30. Ter Kuile (noot 10), 11. Daarvan distantiëren zich: Emmens (noot 11), 131-137; 144 en Bandmann (noot 12), 47; 119.
 42. Gombrich (noot 15), 71; 79-82.
 43. Een wel zeer treffend voorbeeld geeft Vermeulen (noot 10), 114-117; 126-134, die op grond van verschillen in constructie, afmeting, technische perfectie of juist onhandigheid, en de decoratie probeert te bewijzen, dat de paltskapel te Aken, de San Vitale van Ravenna en de St-Nicolaaskapel op het Valkenhof te Nijmegen geen noemenswaardige relatie met elkaar hebben. Voor de vormenreceptie tussen deze drie gebouwen zie: Bandmann (noot 12) en noot 29.
 44. Bandmann (noot 12), 7-10; 45-49. Mekking (noot 22), o.m. 19-85.
 45. Timmers, *Maasland* (noot 10), 184.
 46. Bandmann (noot 12), 7-18; 45-49; 119. Zie over dit probleem ook L. M. de Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte, traditie en vernieuwing*, Assen 1977, 1-84; i.h.b. 17. Berlage stelde in een artikel over architectuurvernieuwing eind 19e eeuw ten aanzien van Cuypers' – toen en nu gewraakte – schatplichtigheid aan de middeleeuwen: 'Absolute onafhankelijkheid is eenvoudig verwildering!': H. P. Berlage, 'Over architectuur', *Tweemaandelijks tijdschrift voor letteren, kunst, wetenschap en politiek*, 1 (1895), 417-427, en met name 2 (1896), 202-235; i.h.b. 222.

Archeologie

Noord Brabant

Nederlands-Hervormde Kerk te Geertruidenberg

Van 23 tot en met 25 juni 1987 werd tijdens de restauratie van het koor en transept van de Nederlands Hervormde kerk te Geertruidenberg een archeologisch onderzoek in de zuidarm van het transept ingesteld (afb. 1). Tijdens de in 1973 door H. Halbertsma uitgevoerde opgraving was dit gedeelte van de kerk wegens opslag van grafzerken niet voor onderzoek beschikbaar. Het verslag van deze opgraving is gepubliceerd in *Archeologisch Nieuws*, *Bulletin KNOB* 73, 1974, pp. 250-256.

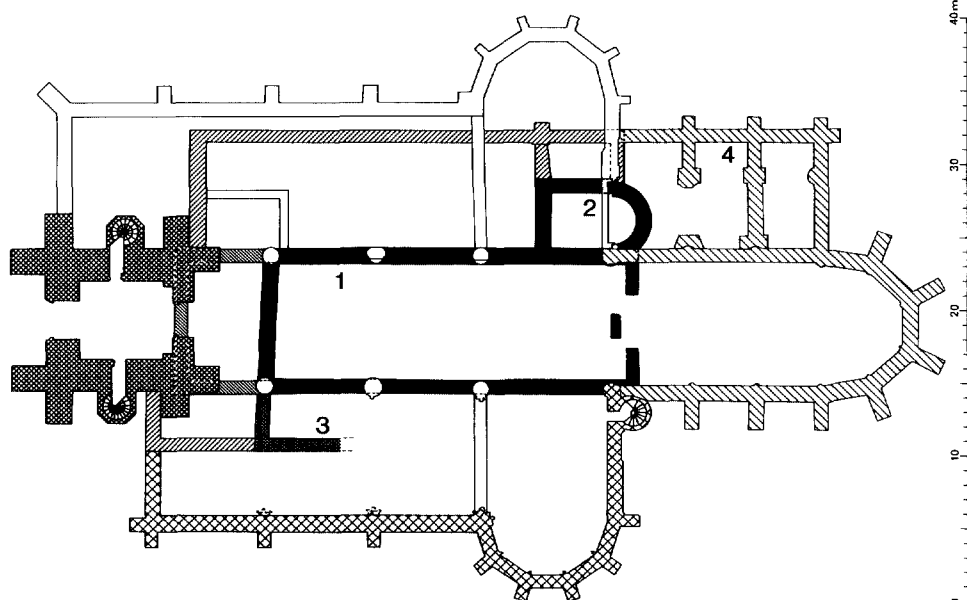
De oudste tufstenen kerk dateert volgens Halbertsma uit de late 11e of vroege 12e eeuw en bestond uit een eenbeukig gebouw met een lengte van circa 22,5 m. Grootte en vorm van het koor zijn niet bekend. Halbertsma veronderstelt dat het koor één travee telde en een ronde sluiting had. De aanleg van het gotische koor met een diep uitgegraven crypte hebben echter alle oudere sporen vernietigd, zodat hier geen uitsluitel over te krijgen is. Binnen de tegenwoordige noordelijke transeptarm had Halbertsma een tufstenen zijkapel gevonden met absidale sluiting aan de oostzijde. Hij veronderstelde dat deze een tegenhanger had aan de zuidzijde (Halbertsma 1974, fig. 5), waardoor een soort dwarspand ontstaan zou zijn.

Het onderzoek van dit jaar maakte evenwel duidelijk dat een dergelijke aanbouw aan de zuidzij-

de er niet geweest is. Ook waren er geen redenen om te veronderstellen dat het muurwerk uitgedrooken is. Ter verificatie is de kapel aan de noordzijde nog eens opengelegd. Deze was zonder problemen terug te vinden. Evenzeer ontbrak de veronderstelde aansluiting van de zuidmuur van de zuiderzijbeuk op de 'zuidkapel'. Meer westelijk had Halbertsma het begin van deze zuidmuur binnen de huidige zuidbeuk waargenomen. Aangenomen moet worden dat de zuidbeuk in het westen wel begonnen is, maar dat het niet tot een voltooiing gekomen is. Waar de oostelijke sluiting van de zuidbeuk geweest is, is niet bekend.

Ter afronding van het onderzoek werden de funderingen vrijgelegd van de rond 1400 gebouwde drieledige kapel aan de noordzijde van het koor, welke voor 1842 was gesloopt. De in de fundering gebruikte baksteen had een formaat van 28 x 13 x 6 cm. Tot nieuwe inzichten leidde het werk hier verder niet. Hoewel Halbertsma ook hier in 1973 niet bij had gekund, bleek zijn beschrijving correct. Duidelijk werd dat de oostelijke travee van de kapel onderkelderd is geweest en (althans op funderingsniveau) ook aan de westzijde gesloten was. Met deze kleine opgraving, waarvan de uitkomst helaas een probleem opwierp in plaats van oploste, kan het archeologisch onderzoek van de kerk te Geertruidenberg als gesloten worden beschouwd.

ROB Amersfoort
H. Stoepker

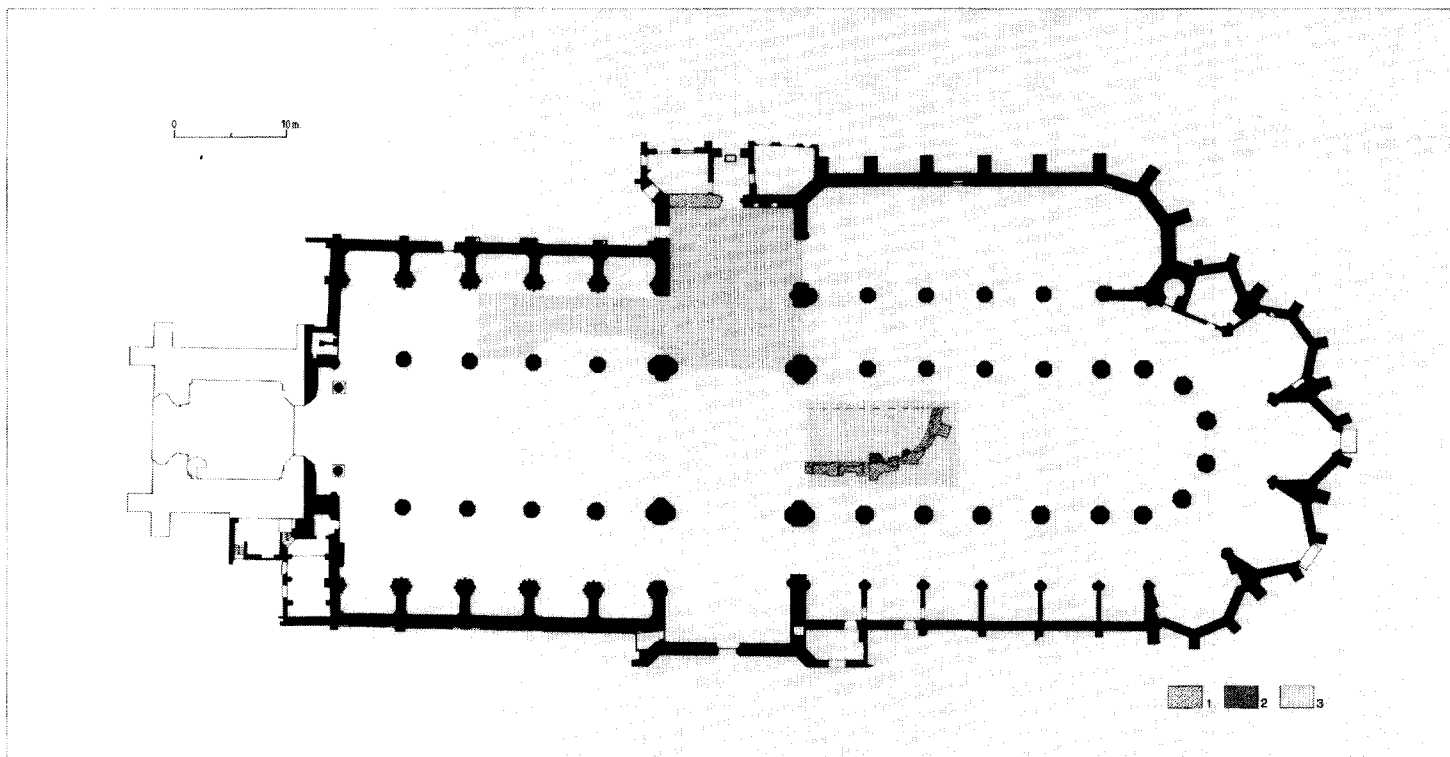
Afb. 1 Geertruidenberg, Nederlands-Hervormde Kerk. Ceperiodiseerde plattegrond volgens de opgravingen van 1973, waarin de wijzigingen volgens het onderzoek van 1987 verwerkt zijn (tek. H. Simon, R.O.B., Amersfoort).

Zuid-Holland

Dordrecht, Grote Kerk

In augustus 1986 werd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg contact opgenomen met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in verband met de vondst van tufstenen muurwerk onder het koor van de Grote Kerk te Dordrecht. Tijdens de algehele restauratie van de Grote Kerk werden, ten behoeve van de restauratie van de grafkelders en de kerkvloer, de zerken één voor één gelicht. Bij het ontgraven en schoonmaken van de keldermuren bleek dat zij gedeeltelijk op oudere funderingen waren gezet. Door het zettingsverschil waren de keldermuren steeds op de plaats van het oude muurwerk gescheurd. In samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, het aannemersbedrijf en het architectenbureau werd getracht een werkwijze te ontwikkelen waarbij binnen het strakke restauratieschema zoveel mogelijk resten konden worden gedocumenteerd. Gelukkig hierbij was dat er zich reeds een opgravingsstelsel van de R.O.B. in Dordrecht bevond. Het bleek mogelijk het kerkonderzoek met het nederzettingsonderzoek op de Waag te combineren. Steeds als een kelder was geopend en uitgegraven konden de resten eronder voor korte tijd worden onderzocht. Onmiddellijk daarna werd de kelder weer gesloten. Op deze wijze zijn een twintigtal kelders één voor één onderzocht. Ondanks beperkende voorwaarden en moeilijke omstandigheden – de bouwresten lagen ca. 2.50 m onder het huidige vloerniveau en ver onder water – zijn zeer verrassende resultaten geboekt.

Midden onder het centrale koorgedeelte van de huidige gotische kerk, net ten oosten van de kruising, bevonden zich onder de diepe grafkelders uit de 17e en 18e eeuw resten van een tufstenen kerkgebouw. Dit was een totale verrassing omdat aanwijzingen voor een dergelijke vroege monumentale kerk tot nog toe ontbraken. Slechts de zuidelijke helft van een ronde absis is teruggevonden. De noordelijke helft is vermoedelijk gesloopt ten behoeve van de pijlerfunderingen van het gotische koor. Het opgaand muurwerk, dat op sommige plaatsen nog meer dan een meter hoog was, bestond uit een kern van onregelmatig gevormde tufstenen brokken in een speciebed, gevat tussen buitenmantels van regelmatig gehakte blokken tufsteen (gemiddeld 38 x 14 x 10 cm). Aan de buitenzijde van de absis waren in verband gemetselde steunberen aangebracht (afb. 2). Zij waren te zwaar om alleen als lisenen voor de geleiding van de buitenwand van de absis te worden aangemerkt. Uitzonderlijk waren de ronde nissen aan de binnenzijde van het muurwerk. De bodem van de nis, ongeveer 80 cm boven de oorspronkelijke

Afb. 2 Grondplan van de grote Kerk te Dordrecht met de situatie van de aangetroffen muurresten. 1: Tufsteen, 2: Baksteen, 3: Onderzocht gedeelte (tekening Henk Robbers).

vloer, was afgewerkt met grote blokken tufsteen. Aan de binnenzijde van de muur, 30 cm onder de bodem van de nis, bevond zich een langwerpige tufsteen blok dat als bank dienst gedaan kan hebben. De binnenzijde van de muren en de nissen waren van stucwerk voorzien. De oorspronkelijke vloer van de absis kon onder water niet worden bestudeerd. Vermoedelijk was het een lemen vloer, omdat, waar aan de binnenzijde werd gesondeerd een harde laag werd aangetroffen. Sonderingen aan de buitenzijde gaven een ander beeld.

De niet gebogen, meest westelijke muurfragmenten waren aan de binnenzijde voorzien van gepleisterde rechthoekige nissen. De interpretatie van de spelingen aan de buitenzijde is nog onzeker. Het is mogelijk dat op de overgang van de halve cirkel en het recht verlopende muurwerk een dwarsmuur heeft aangesloten omdat op die plaats een tufsteenblok was afgehakt. De voortzetting van het muurwerk in westelijke richting kon niet worden onderzocht in verband met de nabijheid van de zuid-oostelijke vieringpijler en het zware koorhek. In de noordelijke transeptarm en een deel van de noordelijke zijbeuk is nog gesondeerd, echter zonder resultaat. Wel is geconstateerd dat de onderzijde van de noordelijke sluitmuur van het huidige transept is opgetrokken uit tufsteen. Mocht dit primair verwerkt

tufsteen zijn dan komt men in de verleiding het geheel te vergelijken met de middeleeuwse parochiekerk te Vlaardingen (C. Hoek, *De Grote Kerk te Vlaardingen, Jaarverslag B.O.O.R.*, 1967). De uitkomsten van het bouwhistorisch onderzoek dat vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg door mev. Elisabeth Stades-Vischer gedurende de gehele restauratie is uitgevoerd, zullen vermoedelijk meer licht op deze materie werpen. Mogelijk wordt dan ook duidelijk waarom men in een latere verbouwingsfase aan de binnenzijde van de absismuur, tegenover de steunberen, klampen van baksteenmoppen heeft aangebracht (steenformaten van 32 x 16 x 9 tot 27 x 14 x 7,5 cm).

De huidige kerkvloer ligt op een hoogte van ca. 2.50 m + NAP. De vloer die behoort bij de fase van de tufstenen kerk is door sonderingen en door metingen langs het opgaand muurwerk getraceerd op een hoogte omstreeks NAP. Dit betekent een maaiveldstijging van ca. 2.50 m. Wanneer men dit vergelijkt met de resultaten van de opgravingen in de binnenstad, bijvoorbeeld het gelijktijdige onderzoek op het Waagterrein in Dordrecht, dan kunnen de volgende opmerkelijke zaken worden geconstateerd. In de nederzetting zijn ophogingspakketten variërend van zes tot zeven meter geen uitzondering. De kerkvloer steeg dus aanzienlijk minder dan het maaiveld in de nederzetting. Wanneer men er van uitgaat dat de bouw van de tufstenen kerk is begonnen vóór 1200 en men vergelijkt de hoogte van de vloer met de contemporaine bewoninglagen in de nederzetting (vóór 1200 ca. 3.00-3.50 m - NAP), dan is er een opmerkelijk hoogteverschil tussen kerk en nederzetting. Of dit te maken heeft met een natuurlijk verschil in de bodemstructuur of met een door mensenhanden opgeworpen kerkheuvel is op dit moment

nog niet duidelijk. Intrigerend is ook de vraag naar het waarom van deze, voor de kleinschalige 12e-eeuwse nederzetting, monumentale opzet. Zelfs bij een datering van de tufstenen bouw fase in de tweede helft van de 12e eeuw wijzen de resultaten van de opgravingen die sinds 1968 in Dordrecht door de R.O.B. worden uitgevoerd niet direct in de richting van een dergelijk groot bouwwerk. Een welkom en verrassend nieuw gegeven!

R.O.B., Amersfoort
J. G. M. Kistemaker

Boekbesprekingen

D. J. G. Buurman, red.

Ammersoyen

Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen. De Walburg Pers, Zutphen 1986; 240 p.; 29 x 21 cm; ISBN 90-6011-440-X; f 65,—.

Een prachtige uitgave van De Walburg Pers, is de eerste gedachte die zich opdringt aan ieder, die het boek ter hand neemt. Vervolgens bekruipt hem het weldadige gevoel, dat de redactie het hypercorrecte 'Ammerzoden' genegeerd heeft om onbekommerd de oude, doorzichtige naam 'Ammersoyen' te gebruiken. En terecht, want hoewel in het oude bronnenmateriaal alle mogelijke spellingen van de naam wel zo wat uitgeprobeerd zijn, blijft *Ammersoyen* als de grootste gemene deler over.

Welnu, zoals de titel reeds laat vermoeden, hebben meerdere schrijvers aan de totstandkoming van het boek meegewerkt. Wanneer we de inhoudsopgave doorlezen vinden we na een 'Ten Geleide' van de hand van Dr. J. F. van Oosten Slingeland – voorzitter van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen – een inleiding van de algemeen redacteur D. J. G. Buurman, vroeger directeur van de Stichting eerder genoemd. Mevr. Drs. E. C. barones van der Borch tot Verwolde-Swemle schreef een grote bijdrage – ruim 100 blz.! – over het kasteel en iets over zijn bewoners. Drs. J. A. E. Kuys behandelde de heerlijkheid en zijn heren in de middeleeuwen. Prof. Mr. O. Moorman van Kappen behandelde een stukje rechtsgeschiedenis: de Ammersoyense landbrieven van 1471 en 1548. D. F. Lunsingh Scheurleer heeft de behandeling van vondsten uit de kasteelgracht op zich genomen, terwijl Jhr. F. G. L. O. van Kretschmar zijn naspelingen betreffende de familieportretten van Ammersoyen te boek heeft gesteld.

De lezer zal onmiddellijk vaststellen dat bovengenoemde auteurs zo hun eigen benadering van het kasteel hadden en dat de eindredacteur Buurman er een heidens karwei aan gehad moet hebben om de medewerkers zo veel doenlijk op één lijn te krijgen. Aan de andere kant geeft de omstandigheid, dat elke schrijver vanuit zijn eigen, vertrouwde vakgebied gewerkt heeft een zekere waarborg voor het gehalte van de bijdragen.

Om te beginnen wat algemene opmerkingen. Ammersoyen is van 1960-1976 gerestaureerd. Aanvankelijk onder de leiding van de architect H. Korswagen; na diens overlijden onder architect D. Wijma. Het is vooral architect Korswagen geweest, die met veel speurzin het bouwhistorisch, pre-restauratief onderzoek heeft doorgevoerd. We gewagen hiervan met des te meer dankbaarheid nu blijkt dat men heden ten dage, onder de druk van de omstandigheden, helaas

de neiging vertoont dit onderzoek maar achterwege te laten. Een uitzonderlijk gegeven bestaat hierin, dat er een boek van een Engelse bezoeker uit 1870 bestaat, geïllustreerd met prachtige foto's. Hieronder bevinden zich verschillende van het interieur!

Mevr. Van der Borch tot Verwolde beschreef dus het kasteel en vatte de bouwhistorische gegevens – vóór en tijdens de restauratie aan het licht gekomen, in een rijk verlichte verhandeling samen. Men zal er uit opmaken, dat het pre-restauratief onderzoek niet op alle vragen een pasklaar antwoord heeft gegeven en er tijdens het werk veel discussie is geweest over de te volgen lijn. Dat daarbij niet aan compromissen te ontkomen viel, zal iedere ingewijde bekend voorkomen. Zo vinden we hier bijvoorbeeld het vraagstuk van de overdekking der kelders opnieuw aan de orde gesteld. De bestaande gewelven werden tenslotte als 19e-eeuws beschouwd en vervangen door balklagen; deze bleken achteraf gerechtvaardigd door het terugvinden van de balkgaten. Maar de schrijfster sluit op grond van allerlei overwegingen niet uit, dat de gewelven toch uit de 17e eeuw dateren; ontstaan binnen het kader van de herstellingen na de grote brand van 1590.

De datering van het kasteel vormt een hoofdstuk apart. Mevr. Van der Borch tot Verwolde loopt in de pas met de onderzoekers, die op grond van het oorkondenmateriaal en de vondsten uit de slotgracht op een datering rond het midden van de 14e eeuw komen. Momenteel gaan er weer stemmen op om de datering belangrijk vroeger te stellen. We zullen de publicatie van afwijkende inzichten en de motivering daarvan moeten afwachten, alvorens de juistheid te kunnen beoordelen. De plattegrond van het kasteel vertegenwoordigt weliswaar een type, dat in onze streken pas tegen het einde van de 13e eeuw verschijnt, maar dat tot in de 16e eeuw gebruikelijk bleef. Overeenkomsten met vroege exemplaren dwingen niet tot een vroege datering van Ammersoyen; de hele middeleeuwen door heeft men met grote ijver geïmiteerd. De speculaties betreffende dezelfde bouwmeester als de bouwer van bepaalde kastelen klinken vooral in dit lk-tijdperk met zijn bescherming van de geestelijke eigendom en het auteurschap erg aanneemelijk, maar berusten op niets! Met de op p. 16 opgesomde aanwijzingen – volledigheidshalve vermeld – voor een datering rond 1300 kan men geen sluitende argumentatie opbouwen. De Schotse monumentenman Steward Cruden heeft niet voor niets met grote nadruk gezegd: 'There is no evidence as written evidence'.

Wanneer we oude kadastrale kaarten bekijken – trouwens ook luchtfoto's – zien we hoofdkasteel en voorburch besloten binnen een strook grond, die op zijn beurt weer door water omgeven is en zo van de buitenwereld afgeslo-

AMMERSOYEN

Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen

ten. Behoort deze singel al tot de oorspronkelijke aanleg? Of heeft men – zoals in Hedel – rond 1500 dan wel in XVI A het middeleeuwse kasteel met zijn voorburch omgeven met een buitenwal om de sterkte vanuit militair gezichtspunt aan de tijd aan te passen? De schrijfster roert het probleem helaas niet aan; misschien heeft zij het niet onderkend.

Drs. J. A. E. Kuys schreef een studie over de heerlijkheid en zijn heren in de middeleeuwen. Kuys neemt m.i. terecht aan, dat het bestaan van een heerlijkheid niet automatisch het aanwezig-zijn van een kasteel insluit. Maar in 1361 staat er toch wel een versterkt huis; het wordt dan als leen en open huis van Gelre aangeduid. Trouwens, er stond ongetwijfeld al iets bewoonbaars in 1351. Graaf Willem V van Holland overnachtte er als gast van Gerard van Herlaer op zijn tocht van Henegouwen naar Holland. Heer Gerard was nog al op Holland georiënteerd; niet in het minst door zijn huwelijk met Vrouwe Agniese Bokel. Via zijn vrouw beschikte hij over Teylingen (bij Sassenheim), een Hollands grafelijk leen; hij bezat het niet, zoals Kuys min of meer suggereert. In 1348 heeft hij het leen weer aan de grafelijkheid opgedragen.

D. F. Lunsingh Scheurleer heeft de zware taak op zich genomen een keuze uit het vondstenmateriaal aan het geëerd publiek voor te stellen. De gracht om het huis was in 1893 dichtgemaakt, doch werd tijdens de restauratie weer uitgegraven. Hierbij is veel materiaal aan het licht gekomen, dat in de loop der eeuwen in de grachtbodem weggezonden was. Veel ceramiek, wat glas, enig tin, enkele stuks koper benevens ijzerwerk.

Het is mijn goede vriend Scheurleer echt niet aan te rekenen, dat hij de collectie van Ammersoyen als uniek beschouwt. Nog maar weinigen weten, dat de gracht om de overblijfselen van het kasteel van Egmond gedurende de crisisjaren '30 volledig is uitgegraven, hetgeen een enorme massa vondsten van allerlei aard heeft opgeleverd. Het museum van Alkmaar bezit een

deel ervan. In Zwitserland heeft men in het begin van deze eeuw de slotgrachten van het kasteel Hallwil volledig opgeschoond en de uitkomende specie zelfs gezeefd. Nils Lithberg heeft het allemaal gepubliceerd, zelfs het kleinste haakje (Schlosz Hallwil, 1930). Er was zelfs een museumzaal voor de expositie van de belangrijkste vondsten ter beschikking gesteld.

Het is uiteraard niet mijn bedoeling om met deze mededeling de op Amersoyen ontplooide initiatieven te kleineren. Maar . . . er is inderdaad weinig nieuws onder de zon! Overigens meen ik, dat de spreekwot p. 167 niet met een stukje klei, maar met een dekseltje werd afgesloten. Bij het plaatje nr. 15 ligt trouwens zo'n dekseltje. Een kleine uitglijder.

De dateringen van diverse stukken zijn zo ruim genomen, dat de auteur daar geen moeilijkheden mee kan krijgen. Hij beroept zich nog al eens op Gisela Reineking-von Bock. Haar crediet wordt in kringen van keramologen en archeologen voor de middeleeuwen niet hoog aangeslagen.

Prof. Moorman van Kappen schreef een rechts-historisch verhaal over de beide landbrieven van 1471 en 1584, daarbij deze proeven van locale wetgeving plaatsend binnen het kader van middeleeuwse Gelderse landbrieven.

Nadat de laatste bewoner Arthur baron de Woelmont in 1873 stierf, is door vererving het bezit aan portretten zeer verspreid geraakt. Niet in het minst door de veilingen van 1878 en 1919. Aan de hand van de foto's in het werk van John Box en zijn aantekeningen heeft Jhr. G. G. L. O. van Kretschmar getracht nog iets van de collectie te achterhalen. Een 20-tal portretten heeft hij aardig thuis kunnen brengen. Om het de lezer een beetje gemakkelijk te maken heeft hij aan het einde van zijn relaas een lijst gepubliceerd van de personen, waarvan hij de portretten meende te herkennen. Tevens vindt men daar vermeld, waar het portret zich momenteel bevindt. Tenminste, indien de verblijfplaats vastgesteld kon worden.

Al met al behoort men tot de slotsom te komen, dat de Stichting Geldersche Kasteelen met dit boekwerk over een voortreffelijke monografie beschikt, die vogels van diverse pluimage reden tot vreugde zal geven. De platen in kleur verlenen de uitgave een bijzonder dimensie.

J. Renaud

december 1986

A. C. Kranenburg-Vos

Het Loo

*Bouw bewoning en restauratie
Bekking, Amersfoort 1986; 120 p.; 21 cm;
ISBN 9061090822; f 24,50.*

Een van de meest ingrijpende en ook meest besproken restauraties van de laatste jaren is wel die van het voormalige Koninklijk paleis Het Loo. Deze restauratie was niet alleen zo ingrijpend omdat daarmee deze eertijds geliefde zomerresidentie van ons vorstenhuis definitief een museale functie kreeg, maar ook omdat daarbij het uiterlijk en de directe omgeving sterk veranderde, ten opzicht van de situatie, waarin zo velen het hebben gekend.

Vóór de laatste restauratie was er reeds het een en ander gepubliceerd over de belangrijke plaats die dit voormalige jachtslot van Koning-Stadhouder Willem III inneemt in de architectuur en de tuinkunst op het einde der 17e eeuw. Een eerste samenvattende studie met restauratieplan verscheen in 1972 van de hand van de overleden eerste restauratiearchitect C. W. Royaards. Toen na Royaards' overlijden zijn opvolger architect ir. J. B. baron van Asbeck begon met de eigenlijke restauratie en reconstructie van paleis en tuin bleef Royaards' studie een belangrijke basis voor het verdere werk.

Uit publikaties en verslagen van de voortgang der restauratiewerkzaamheden blijkt hoeveel interessante vondsten er zijn gedaan, die destemmeer het ingrijpende plan van Royaards blijken te rechtvaardigen. Dit alles vroeg ook om een nieuwe samenvattende studie. Het was daarom een goed initiatief om bij gelegenheid van de voltooiing der restauratie in 1985 een boekje te doen uitkomen dat voor een breed, geïnteresseerd publiek in een beknopt, handzaam formaat een overzicht zou verschaffen van de zo vele en gevarieerde aspecten van bouw- en bewoningsgeschiedenis van dit paleis dat wel het Hollandse Versailles genoemd kan worden. Aan mevrouw drs. A. C. Kranenburg-Vos werd gevraagd om dit boekje te schrijven, een goede keuze omdat zij als kunsthistorica veel historisch onderzoek had verricht ten behoeve van de restauratie.

Het is een boek geworden dat er qua inhoud en uitvoering zijn mag. Het zal voor de schrijfster niet eenvoudig zijn geweest om uit de overstelpende hoeveelheid gegevens van allerlei aard een keuze te doen en die in een qua omvang beperkte tekst te verwerken. Toch is zij er in geslaagd om zonder de gemiddelde lezer te overstelpen of te verwarren met een berg feiten, een overzichtelijk beeld te geven van de bewogen historie van Het Loo. De verzorgde druk en de fraaie illustraties, waarvan vele in kleur, dragen bij tot een aantrekkelijk lezen.

Zeer terecht heeft mevrouw Kranenburg in de titel het woord bewoning gezet, omdat er op Het Loo als zomerresidentie van ons vorstenhuis zeer intensief gewoond en geleefd werd. In de tekst laat de schrijfster ons dan ook zien waarom bepaalde gedeelten van het gebouw bij voorkeur als dagelijks woongedeelte werden gebruikt. Dat nieuwe woon- en leefbehoeften in de loop der jaren eisen stellen aan het gebouw verklaart ook de verbouwingen die het paleis een paar keer onderging. In het licht van het leven en wonen op Het Loo schenkt de schrijfster ook veel aandacht aan het meubilair, niet alleen uit de periode van de Koning-Stadhouder maar ook uit de zo interessante 19e eeuw.

Ter bevordering van de overzichtelijkheid heeft de schrijfster het boekje in een aantal hoofdstukken ingedeeld die ieder een bepaalde periode of onderdeel behandelen. De lezer loopt zo met de tijd mee en ziet geleidelijk alle veranderingen en gebeurtenissen voltrekken. Omdat er zoveel interessante gegevens in voorkomen, zowel uit het officiële familielevens alsook uit het gewone dagelijks gebeuren op Het Loo, wordt het boek bijna een kroniek. Eén ding wordt wel duidelijk, de Oranjes woonden er graag, vooral door de heerlijke omgeving. Ten aanzien van de bouw van het paleis en de aanleg der tuinen onder Willem III legt de auteur vooral de nadruk op het feit dat het gebouw met de tuinen te zamen doelbewust een eenheid vormden, een situatie die thans voor een groot gedeelte weer is hersteld.

Als ik tenslotte enige kritische opmerkingen mag maken: het was mijns inziens iets logischer en consequenter geweest om hoofdstuk I 'Na de dood van Prinses Wilhelmina' te plaatsen aan het eind vóór het hoofdstuk 'Restauratie'. Bij het hoofdstuk 'Tuin' is de beschrijving van de historische, oorspronkelijke situatie soms gecombineerd met de reconstructie van de restauratie. Misschien was hier ook een strictere scheiding, zowel in tekst als in afbeeldingen beter geweest. Deze vermeende schoonheidsfoutjes doen echter niets af aan de waardevolle inhoud van het boekje. Zolang er nog geen zeer groot wetenschappelijk werk over Het Loo is geschreven, blijft mevrouw Kranenburgs boek een uiterst waardevolle informatiebron voor alle belangstellenden.

P. Luykx

januari 1987

D. Bergman, K. A. Beks, D. v.d. Meide

Gerestaureerd Groningen

Restauratie en rehabilitatie van historisch waardevolle gebouwen in de binnenstad van Groningen 1975-1985

Uitgave van de Gemeente Groningen, 1986, ingenaaid, 93 p.

De evenzeer aangenaam ogende als origineel geconcipeerde omslag van dit boekje wekt positieve verwachtingen. Deze worden echter niet bewaarheid. Na een korte inleiding bieden de auteurs informatie aan betreffende 59 objecten. Deze is dermate onvolledig dat men hun daarvan een verwijt mag, om niet te schrijven: móet, maken. Ik geef gaarne toe dat bij de gekozen opzet van beknopte beschrijvingen, maximaal twee pagina's per pand – inclusief illustratie(s) –, een groot werk als de restauratie van de Martinikerk 'nauwelijks goed' een voor de schrijfrant van Bergman c.s. typerende uitdrukking – kan worden behandeld. Dat bij die restauratie de schiptraveeën hun topgevels herkregen had men echter toch zeker moeten, en kunnen, vermelden. Van de Nieuwe Kerk wordt medegedeeld dat zij in 1860 een zinken dak kreeg maar verzwegen dat dit inmiddels weer door leien werd vervangen. Een wel zeer essentieel gegeven betreffende de synagoge in de Folkingerstraat – dat deze na restauratie opnieuw gebruikt wordt voor de eredienst – blijft onvermeld.

De wel verstrekte informatie is deels zonder meer onjuist. Diverse jaartallen kloppen niet: op p. 23 wordt bij voorbeeld gewaagd van een 'al in 1936' gesticht gasthuis dat sedert 1859 op zijn huidige plaats is gevestigd. In het relaas betreffende de Sint-Jozefkerk aan de Radesingel wordt melding gemaakt van een vieringtoren die genoemd gebouw evenwel niet bezit, bij het ontbreken van een viering ook niet bezitten kán. Op p. 71 worden de drie panden aan de Ossenmarkt behandeld die oorspronkelijk één geheel vormden. Zowel de naam van de bouwheer als die van één dergenen die opdracht gaven tot restauratie wordt onjuist weergegeven. Op de bijgevoegde foto ontbreekt één der objecten, de voormalige koetspoort, vrijwel geheel, terwijl er wel twee andere, overigens ook heel interessante, huizen op voorkomen.

Een en ander rechtvaardigt mijns inziens de vraag of men niet een meer geacheveerd produkt had mogen verwachten uit de stad aan welker universiteit niet alleen kunstgeschiedenis wordt onderwezen maar ook een gerenommeerd kenner van de geschiedenis van de stedenbouw doceert.

Ik had het voornemen in deze recensie ook iets te debiteren over het gebruik van het Nederlands. Gelukkig werd mij tijdig duidelijk dat zulks

niet ter zake zou zijn omdat de samenstellers zich niet hebben willen bedienen van het ABN maar van een vorm van wat wel wordt aangeduid als nieuwspraak.

Ph. M. Bosscher

januari 1987

M. Donkersloot-de Vrij

De Vechtstreek

Oude kaarten en de geschiedenis van het landschap

Uitgeverij Heureka, Weesp 1985; 143 p.; ISBN 9062622224; f 69,50.

Kaarten vormen een uitdrukking van de betrokkenheid van de mens met zijn omgeving. Beter dan in woorden kan men in een tekening aangeven welk stuk land men in eigendom meent te hebben, hoe men – met vreedzame of oorlogszuchtige oogmerken – van plaats A naar B kan gaan of waar men een activiteit zou moeten ontplooiën. Men kan zich voorstellen dat de oudste kaart, getekend met een stok in het zand, om een van deze redenen vervaardigd werd, duizend jaren voordat de mens ook maar op het idee kwam om zijn gesproken woord met schrifttekens vast te leggen. Het wonderlijke is dat de redenen om nu een kaart te maken na al die eeuwen niet anders zijn geworden. Sinds het moment dat zij bewaard zijn gebleven, schrijven kaarten in een opeenvolgende reeks van bladen de geschiedenis van het landschap, zoals het was of had moeten worden.

Bij een studie van oude kaarten kan men – gevoed door bibliografische en archivalische interesse – de kaarten zelf en hun produktiegeschiedenis als onderwerp nemen. Ook kan men zich concentreren op de inhoud van de kaarten en met behulp daarvan de geschiedenis van het landschap en de rol van de mens daarin bestuderen. Het is duidelijk dat beide benaderingen niet zonder elkaar kunnen. In het boek van mevrouw Donkersloot over de Vechtstreek geeft de titel al aan dat vanuit beide invalshoeken gewerkt wordt: 'oude kaarten en de geschiedenis van het landschap'. In het voorwoord wordt dit echter iets anders uitgelegd. De auteur heeft een keus gemaakt uit oude (dat wil zeggen vóór-20e eeuwse) kaarten van de Vechtstreek en deze geselecteerd op het belang van hun inhoud in historisch-kartografische, topografische en cultuurhistorische zin. Het is evenwel niet haar bedoeling om de landschapsgeschiedenis van de Vechtstreek uitvoerig te behandelen. Ze licht deze toe tot een beter begrip van de af te beelden kaarten. Inderdaad brengt ze vervolgens een vrij scherpe scheiding aan in het boek. Eerst behandelt ze in hoofdstuk 1 de geschiedenis van het landschap. In hoofdstuk 2 beschrijft ze

de kaartsoorten en vervolgens beeldt ze in het derde hoofdstuk 45 kaarten af (in zwart-wit) en voorziet ze deze van commentaar. Een literatuuropgave, personen- en plaatsnamenregister besluiten het boek. Noten met zeer uitvoerige informatie bevinden zich in de marge van hoofdstuk 1 en 2.

Het grootste deel van de geschiedenis van het landschap speelt zich uiteraard af in de tijd dat er nog geen (of nauwelijks) bewoning was in de Vechtstreek. Pas in de middeleeuwen en later deed de invloed van de mens zich gelden. Het landschap in deze streek was van dien aard dat diep ingrijpend menselijk handelen nodig was om het land bewoonbaar te maken en te houden. Het was een drassig en moerassig land, gelegen bij een rivier die economisch en strategisch van belang was, terwijl ook de materie waaruit het land zelf bestond: veen (dus: turf) economisch waardevol was.

Met de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 begon de geschiedenis van de regulering van de Vecht. Dijken, dammen en sluisen werden aangelegd en vaarten werden gegraven. Het doel was het beheersen van het waterpeil, het beschermen van het land tegen overstromingen en het instandhouden van van de vaarweg. In het begin van de ontginning legde men akkers aan. Later ging men over tot droge vervening en het instandhouden van grasland. Na omstreeks 1530 kwam de natte vervening, waaraan de daardoor ontstane plassen ons nog steeds herinneren. Wanneer de eerste kaarten van dit gebied verschijnen is het oorspronkelijke natuurlandschap al verdwenen. Slechts een aantal plaats-, streek- en veldnamen, waaronder het vroegmiddeleeuwse Niftarlake (hetgeen betekent waterloop in moerasgebied) herinnert aan het verdwenen landschap van de veenmoerassen.

De kaarten leggen getuigenis af van de verveningsgeschiedenis en van de daarop volgende ontwikkeling: het ontstaan van buitenplaatsen langs de Vecht en het streven om plassen en meren droog te maken. Dit laatste speelde vooral in de 17e eeuw. Het Naardermeer bijvoorbeeld werd in 1629 drooggelegd en verkaveld en in hetzelfde jaar om militaire redenen weer geïnundeerd. Kaartmakers hebben er lang niet aan getwijfeld dat hernieuwde drooglegging spoedig zou volgen. Op veel kaarten van na 1629 staat het Naardermeer nog (of weer) als ingepolderd afgebeeld, terwijl het nooit meer zo ver gekomen is.

Ondanks de verbinding die de aandachtige lezer zelf kan leggen tussen de geschiedenis van het landschap en de afgebeelde kaarten is het jammer dat de auteur de beide onderdelen van haar boek te weinig geïntegreerd heeft. In het eerste hoofdstuk verwijst ze slechts zelden naar afgebeelde kaarten. Omgekeerd werd bij de be-

schrijving van de kaarten het meest ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van de kaart als document en minder op de landschappelijke inhoud van de kaart. Daarbij komen overigens tal van leuke details ter sprake, zoals bij kaart 15 (een kaart van Jacob Bosch uit 1660 van 'Een klein gedeelte van de Heerlijkheit van Maerseveen'), waarbij verteld wordt dat de Amsterdamse regent Joan Huydecoper II, eigenaar van deze heerlijkheid, in 1668 een exemplaar van deze kaart aan de Franse minister van oorlog deed toekomen. Een som smeergeld zorgde er in 1672 voor dat het op de kaart aangegeven buitenverblijf voor Frans geweld gespaard bleef. De 45 afgebeelde kaarten dateren uit de periode 1472 tot circa 1900. Bij elke kaart geeft de auteur aan uit welk archief de afgebeelde kaart ontleend is en waar zich andere exemplaren bevinden. In de regel wordt verwezen naar het Algemeen Rijksarchief, de collectie Bodel Nijenhuis en het Rijksarchief in Utrecht. Met enige verbazing constateerde ik evenwel hoe de collectie van de historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief van Amsterdam buiten het gezichtsveld van de auteur gebleven is. Zonder dat ik het van geval tot geval geverifieerd heb, kwam ik onder de door haar afgebeelde kaarten diverse tegen die zich zonder twijfel ook in Amsterdam bevinden. Waar het gaat om meer van hetzelfde vind ik dit niet zo'n punt. Wat ik echter betreure is dat zo een aantal belangrijke manuscriptkaarten buiten haar selectie gevallen is. Ik denk hierbij aan de aan Willem Hendricksz. Croock toegeschreven en omstreeks 1520-1525 gedateerde kaart van het Amstelland, waarnaar Fockema Andraea al verwijst (S. J. Fockema Andraea, *Geschiedenis der Kartografie van Nederland*, 's-Gravenhage 1947, 14.) en die onlangs nog in kleur afgebeeld is (catalogus Gemeentearchief Amsterdam, *Woelige Tijden, Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm*, Amsterdam 1985, 18). Hetzelfde geldt voor 'het ontwerp van een waterweg tussen Montfoort en Amsterdam' uit 1554, waarover Hofman in het kartografisch nummer van Holland (W. Hofman, 'Het ontwerp voor een kanaal tussen Oude Rijn en Hollandse IJssel', *Holland VII* (1975), 291-298.) schreef en die in dezelfde Amsterdamse tentoonstellingscatalogus op pag. 58 afgebeeld is. Ik zwijg nu maar over ongepubliceerd, maar wel toegankelijk kaartmateriaal in het Amsterdamse Gemeentearchief, zoals de 16e- en 17e-eeuwse kaarten uit de Amsterdamse gasthuisarchieven (bijvoorbeeld de kaart van Landen aan het Naardermeer in het bezit van het Sint Pietersgasthuis, bewaard gebleven in een kopie van Jan Vechters Zuvelscop uit 1568 naar een kaart van Symen Meusz uit 1546). Kritiek van technische aard is te leveren op de kwaliteit van een aantal afbeeldingen – bij een kaartenboek uiteraard een gevoelig punt. Het

komt mij voor dat van sommige kaarten (met name enkele uit het Rijksarchief Utrecht) geen nieuwe reproducties zijn vervaardigd, maar dat oude negatieven zijn gebruikt. Sommige kaarten komen daardoor slecht over (bijvoorbeeld afb. 9, 10, 16 en 27). Een probleem bij boeken als deze is natuurlijk ook de vouw in het midden wanneer een kaart over twee pagina's is afgedrukt. Wanneer in het midden van de toch al verkleinde kaart een centimeter in de band wegvallt (kaart 11 en 21), ontstaat de weinig bibliotheekneiging om het boek uit de band te trekken. Ik denk dat dit echter meer de vormgever en uitgever regardeert dan de goedwillende auteur. Ondanks een aantal kritische kanttekeningen is *De Vechtstreek een waardevol en goed leesbaar boek*. De afgebeelde kaarten laten de ontwikkeling van een landstreek door de eeuwen heen uitstekend zien en de toelichting op de kaarten geeft heldere en boeiende informatie.

H. Stoeper maart 1987

Audrey M. Lambert

The making of the Dutch landscape

An historical geography of the Netherlands Adademic Press, London etc. 1985² (1e druk 1971); 372 p.; ISBN 0.12.434645.6

Het Nederlandse landschap staat meer dan ooit in de belangstelling. Kwam die sinds de jaren '60 en '70 toegenomen interesse aanvankelijk voort uit ernstige bezorgdheid om een aantal minder gewenste ontwikkelingen (ruilverkaveling, stads- en dorpsuitbreiding, wegeaanleg en dergelijke), de laatste tijd hangt de belangstelling vooral samen met de ruimere hoeveelheid vrije tijd, ook voor vakantie in het eigen land. De aandacht voor het landschap wordt steeds meer gefragmenteerd en gespecialiseerd, en dat zowel in thematisch als in regionaal opzicht. Zo kan het gevaar dreigen dat onze kijk op het landschap versmald en verbrokkeld raakt, terwijl juist een visie op de toekomstige landschapsontwikkeling een brede en integrale benadering vereist. Een van de disciplines die al heel lang, en sinds enige tijd in verhevigde mate, het landschap als haar vanzelfsprekende onderzoeksobject beschouwt, is de historische geografie. Voorop staat daarbij het vroegere menselijke omgaan met het landschap, resulterend in tal van elementen en patronen die met elkaar onze omgeving tot een cultuurlandschap hebben gemaakt. Die objecten van historisch-geografisch onderzoek variëren van zeer klein (een veedrinkput) tot zeer groot (een stadsplattegrond) en van heel oud (een terp uit ongeveer 500 vóór Christus) tot recent (een 20e-eeuwse villawijk).

Een omvangrijke bibliografie is te vullen met alle onderzoek dat de laatste decennia door historisch-geografen werd verricht, en dat op een zodanig breed terrein dat wel van 'een land zonder grenzen' wordt gesproken. Intussen werd de neiging (of durf!) onder Nederlandse historisch-geografen om het totale Nederlandse cultuurlandschap te beschouwen, steeds kleiner. Dat lijkt meer en meer een opgave voor een groep van onderzoekers dan voor één individuele auteur. Behalve door H. J. Keuning (*De historisch-geografische landschappen van Nederland*, 1945; *Het Nederlandsche volk in zijn woongebied*, 1947; *Kaleidoscoop der Nederlandse landschappen*, 1979) is zo'n eenmansonderneming dan ook eigenlijk niet meer met succes opgezet. Het gebeurde wèl, in 1971, door een buitenlandse auteur: Audrey M. Lambert, verbonden aan de London School of Economics. Wanneer het gaat om overzichtswerken zijn het in de historische geografie trouwens toch de Britten die de toon aangeven. Zo schreef Norman Pounds (in 1973-1979) *An historical geography of Europe* en Alan Mayhew (in 1973) *Rural settlement and farming in Germany*.

Van het boek van Lambert onder de titel *The making of the Dutch landscape* verscheen in 1985 een tweede en grondig herziene druk. Net zomin als het uiterlijk onderging de bedoeling van het boek verandering. Het bleef een introductie voor een buitenlands lezerspubliek. Daarnaast heeft het werk zich ook een zekere plaats verworven in het universitaire onderwijs door het misschien niet zo diepgravende, maar wel brede overzicht dat het geeft. Zo gezien vervult ook deze geactualiseerde versie een nuttige functie. Alleen vormt de hoge prijs daarbij wèl een belemmering.

De inhoud werd ingrijpend herzien, lees: aanzienlijk verbeterd. Dat geldt vooral voor de periode tot de 17e eeuw. In negen hoofdstukken (één meer dan vroeger) die nu voor het eerst een handzame paragraaf-indeling hebben, voert de schrijfster ons door de boeiende en afwisselende geschiedenis van het Nederlandse landschap. Na een inleiding (waarin onder meer definities van landschap en 'Dutch') en een hoofdstuk over het natuurlijke uiterlijk van het Nederlandse woongebied, volgen twee hoofdstukken over de prehistorische en Romeinse bewoning van ons land. Hoofdstuk 5, dat begint met een beknopte maar nuttige uiteenzetting over geografische namen of toponiemen, is verder gewijd aan het ontstaan van de onderling zeer verschillende plattelandsregio's: vijf gebieden die samen hoog- en vier die laag-Nederland uitmaken. Enkele concrete voorbeelden (zoals de ontwikkeling van het Drentse esdorp Ansen) verschaffen de nodige diepgang, al zal het sommigen mogelijk iets te gedetailleerd zijn. Een volgend hoofdstuk beschrijft wording en groei van

Boekaankondigingen

de stadslandschappen, verdeeld over drie regio's, waarna Amsterdam een afzonderlijke behandeling krijgt. Instructief is hier de combinatie van luchtfoto's met toelichtende kaartjes, al wordt soms teveel topografische kennis bij de lezer verondersteld. De landschappelijke veranderingen uit de Gouden Eeuw (zoals vervenigen, bedijkingen en droogmakerijen) komen aan bod in hoofdstuk 7. De stagnatie en wederopleving in de 18e en 19e eeuw worden vervolgens behandeld volgens een soortgelijk stramien als in hoofdstuk 5. Het zal duidelijk zijn dat het laatste hoofdstuk over de 20e eeuw (met slechts twee alinea's over de toekomstige ontwikkeling) niet het sterkste onderdeel van dit boek is.

Op veel plaatsen in de 'Nieuwe Lambert' zijn sinds 1971 nieuw verworven inzichten duidelijk doorgedrongen. Een voorbeeld daarvan vormt de informatie over Dorestad. Een aantal schoonheidsfoutjes valt daarbij in het niet. Zo toont figuur 77 natuurlijk niet de 'Westkappellezeedijk', is de dorpskerk van Ezinge (p. 95) grotendeels afgegraven en ligt Hilversum (p. 64) niet in Gelderland. Merkwaardig en voor de meeste lezers weinig begrijpelijk zijn de verwijzingen naar de werken van Frans Hals bij de verklaring van het Nederlandse volkskarakter (p. 175). Onze ijver zou trouwens de belangrijkste basis van Amsterdams economische groei hebben gevormd! (p. 167).

Het is voor de Nederlandse lezer wie dit boek trouwens van harte wordt aanbevolen, maar heel langzaam wennen aan de vele onvertaalde begrippen in hun Engelse context. Het blijft vreemd te lezen over polders 'classified as calamiteuze' (p. 231), 'the system of land allotment here employed was that of the Cope' (pp. 107 en 116), en over Broek op Langendijk als 'the centre of the Rijk der duizend eilandjes – realm of a thousand islets' (fig. 44 en p. 256). Aan het zelfde euvel lijdt de index. Die vormt een bonte mengeling van geografische namen (volgens Nederlandse spelling) en alle mogelijke in het Engels vertaalde begrippen. Dat leidt tot trefwoorden als: 'Afsluitdijk' (closing dike) en 'Holland op zijn smalst' (at its narrowest)!

Deze kritiek doet niets af aan onze waardering. Niet alleen voor buitenlanders is deze herziene versie een nuttig en actueel overzicht van de Nederlandse bewoningsgeschiedenis. Een overzicht dat lezenswaardig is en tevens getuigt van grote belevingsrijke. Het vormt als zodanig ook een goede introductie voor niet-geografen. De uitvoerige, per hoofdstuk gerangschikte literatuurverwijzingen en de vele illustraties (weliswaar niet altijd even recent en soms wat slordig van afwerking) vormen daarbij wezenlijke onderdelen.

A. P. de Klerk

maart 1987

Villaparken in Nederland

Eind 1986 verscheen bij uitgeverij Schuyt en Co. c.v. in Haarlem van de hand van Jannes de Haan een uitgebreide publikatie, die de titel *Villaparken in Nederland* kreeg. Die wat wijde titel wordt gevolgd door een meer bescheiden (en passende) ondertitel: 'Een onderzoek aan de hand van het villapark Duin en Daal te Bloemendaal 1897-1940'. Over dat Bloemendaalse villapark geeft het boek de meeste informatie.

Villaparken zijn in ons land sinds de tweede helft van de 19e eeuw in allerlei plaatsen verzeen. Beknopt wordt hun ontstaan en ontwikkeling in het algemeen geschetst. Daarna komt uitgebreid het terrein van Duin en Daal aan de orde, waar eerst in de 18e eeuw een blekerij was en vervolgens een buitenplaats. Aan het eind van de 19e eeuw werden de plannen voor het nog altijd bestaande villapark ontwikkeld. Tevens wordt aandacht besteed aan het verschijnsel van de particuliere exploitatiemaatschappijen. Zij waren het die destijds bij menig plan voor het stichten van villaparken betrokken waren. Zo ook bij Duin en Daal. Voorts wordt stil gestaan bij de rol van de plaatselijke overheid.

Het grootste deel van het boek gaat over villa's en landhuizen, de huizentypen die men in de villaparken in het begin van onze eeuw kon aantreffen. Daarbij wordt niet alleen aandacht besteed aan de huizen in het Bloemendaalse Duin en Daal, maar wordt ook gekeken naar de ontwikkeling van villa's en landhuizen in Nederland in het algemeen, en naar vergelijkbare huizentypen in Engeland en Duitsland. De ontwikkelingen in ons land op het gebied van villa- en landhuisbouw werden immers mede bepaald door Engelse en Duitse impulsen.

Het boek, dat veel aardige informatie geeft, is helaas wat moeizaam geschreven en de tekst is niet overall even helder. Er staan veel plaatjes in: foto's, plattegronden, perspectieftekeningen, enz. De bijschriften hadden vollediger gekund. Nu staat er meestal slechts één jaartal bij (dat van het ontwerp? dat van de aflevering?). Maar het zou nuttig geweest zijn ook het jaartal van de opname van de foto's te geven. Soms immers ziet men een foto van vlak na de bouw, maar in andere gevallen werd – te oordelen aan automodellen en modernisering van deuren en vensters – voor een veel jongere opname gekozen. Bij de interieurfoto's moet de lezer gissen voor welke villa's de getoonde salons, haardzittingen en eetkamers bedoeld waren.

Jannes de Haan, Villaparken in Nederland. Een onderzoek aan de hand van het villapark Duin en Daal te Bloemendaal 1897-1940. Uitgeverij Schuyt en Co. c.v. Haarlem 1986, 188 p.; ISBN 90.6097.209.0; f 45,—.

C.R.

Op zoek naar ons industrieel verleden

In 1986 verscheen bij J. H. Gottmer in Haarlem een uitgave die de titel droeg: *Op zoek naar ons industrieel verleden*. De ondertitel luidde: 'Gids langs monumenten van bedrijf en techniek'. Samensteller van de gids, die rijk geïllustreerd was met zwart-wit foto's en kaartjes, was Peter Nijhof, een auteur die zich al eerder op het terrein van het industriële erfgoed bewoog. Na een algemene inleiding van zijn hand volgde een groot aantal tochten door diverse steden en streken in ons land, beschreven door verschillende auteurs. Aan de orde kwamen o.m. de Zuidlimburgse mijnstreek, Schiedam en zijn jeneverindustrie, de steenovens in het oostelijk rivierengebied en de Twentse textielindustrie.

Inmiddels is in 1987 een tweede deel uitgekomen. Daarin opnieuw een inleidend hoofdstuk van Peter Nijhof (ditmaal over het begrip industriële archeologie), gevolgd door tochten te voet, per fiets of per auto door steden en streken, die in deel 1 nog niet aan de orde waren gekomen. Ditmaal aandacht voor Haarlem en de bollenstreek, Rotterdam met zijn havens, pakhuizen en industrie, Nijkerk met zijn tabakschuren, de Gelderse vallei met zijn textielindustrie, Meppel met zijn haven-bedrijvigheid van weleer, en nog veel meer. Ook nu weer veel foto's (helaas soms wat donker afgedrukt) die de lezer alvast een boeiend beeld geven van wat hij onderweg te zien krijgt als hij de tochten gaat maken.

P. Nijhof (samensteller), e.a., Op zoek naar ons industrieel verleden. Gids langs monumenten van bedrijf en techniek, deel 1 (ISBN 90-257-1980-5), deel 2 (ISBN 90-527-2048-X), J. H. Gottmer, Haarlem 1986 en 1987; f 29,90 en 30,—.

C.R.

Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht

In 1972 is in Utrecht een gemeentelijk archeoloog aangesteld. Hij kreeg als taak het door bouwactiviteiten sterk bedreigde archeologisch bodemarchief te beheren. In de dagelijkse praktijk kwam dit neer op bijna continu verrichten van noodopgravingen, vaak onder de draaiende giek van bouwkransen en draglines. Tijd voor uitwerken van de onderzoeksresultaten en het publiceren ervan was er nauwelijks. Voor dezelfde problematiek zag zich de in 1975 in dienst getreden bouwhistoricus gesteld. Ingrijpende restauraties, renovaties en al dan niet clandestien uitgevoerde verbouwingen tastten het rijke Utrechtse gebouwenarchief in ernstige mate aan. In snel tempo onderzoeken en documenteren vóór, maar vooral ook tijdens de bouwactiviteiten was geboden. De tekeningen, foto's, bouwfragmenten en archeologica vonden hun

rustplaats in archiefkasten en depots, niet of nauwelijks toegankelijk voor geïnteresseerden. Het is des te bewonderenswaardiger dat de Utrechtse onderzoekers in deze continue race tegen de tijd toch kans gezien hebben vanaf 1980 jaarlijks de eerste voorlopige resultaten van de onderzoeken te publiceren.

De Archeologische en bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht, gepubliceerd in het *Maandblad Oud-Utrecht* en als overdruk in boekvorm te verkrijgen, is een indrukwekkende reeks van een constant hoog niveau aan het worden. De combinatie van boven- en ondergronds archeologisch onderzoek maakt de Utrechtse Kroniek tot een van de belangrijkste publikaties op het vlak van het stadskernonderzoek.

De voor mij liggende kroniek van 1985 telt 120 bladzijden. De omslag, in kleur uitgevoerd, geeft een wat al te romantisch doorkijkje weer naar de Oude Gracht, wat nogal in tegenspraak is met de gedegen onderzoeksverslagen. Veel tekeningen en foto's maken de tekst ook voor niet geheel ongewijden begrijpbaar. De tekeningen zijn sterk wisselend in nauwkeurigheid en gedetailleerdheid, iets wat door de aard van het onderzoek onvermijdelijk is. Het kroniekkarakter wordt er door versterkt. De vele verschillende auteurs, ieder met zijn eigen wijze van benadering, bevorderen de levendigheid, maar ook een zekere onevenwichtigheid van de Kroniek. De grote diversiteit aan onderwerpen: van stedenbouwkundige gehelen, verkavelingen en bestratingen, bouwconstructies en huisingerieuwen tot gebruiksvoorwerpen, munten, zaden en schilderingen, maakt de kroniek voor een breed publiek interessant.

Vakgenoten, middeleeuwse archeologen en bouwhistorici vinden er naslag- en vergelijkingsmateriaal. De inhoudsopgave, die in de voorgaande afleveringen nog ontbreekt, maakt de toegankelijkheid beter, maar als naslagwerk blijft de Kroniek moeilijk hanteerbaar. Het ware wenselijk na 10 jaar, in de Kroniek 1988, een inhoudsopgave van de reeds verschenen kronieken en een zakenregister samen te stellen. De onderzoeksverslagen zijn gerangschikt op straatnamen en huisnummers. Deze indeling maakt de Kroniek tot een goed bruikbare aanvulling op de bestaande standaardwerken over de Utrechtse huizen, temeer daar onder de afzonderlijke artikelen eerdere publikaties vermeld worden.

De Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht is te verkrijgen bij het Gemeentelijk Informatiecentrum in het Muziekcentrum Vredenburg en bij de Vereniging Oud-Utrecht, Alexander Numanskade 199, 3572 KW Utrecht en in Utrechtse boekwinkels.

A.v.D.

Gemeentelijke monumentencommissies

In 1964 verscheen in de Blauwe Reeks van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) het boekje *De gemeente en de monumentenzorg*, bevattende het rapport van een veelzijdig samengestelde commissie. Dat rapport is nog steeds de moeite van het lezen waard. Het gaf een overzicht van wat provincies en gemeenten ter zake van de monumentenzorg tot dan toe hadden gepresteerd (met uiteraard vermelding van de 'eerste gemeentelijke monumentenverordening nieuwe stijl': de Haagse van 7 september 1920) en bevatte een uitvoerig toegelicht model-monumentenverordening, sterk gelijkend, *mutatis mutandis*, op de tekst van de toen nog jonge Monumentenwet. In dat model was sprake van een monumentencommissie, die zowel uit ambtelijke als uit niet-ambtelijke deskundigen kon bestaan, uit ingezetenen en niet-ingezetenen. 'Ook is niet ondenkbaar, dat slechts één deskundige wordt aangewezen' (t.a.p., p. 85). In het bestuursrecht is aanvaard, dat een commissie uit één persoon kan bestaan, maar een gemeentelijke monumentencommissie, bestaande uit één deskundige, zal, zeker nu het ontwerp van de nieuwe Monumentenwet de instelling van zo'n commissie in bepaalde situaties verplicht stelt, in de ogen van nog slechts weinigen aantrekkelijk lijken. De eis van deskundigheid evenwel is gelukkig gebleven, zij het dan deskundigheid in (te?) ruime betekenis: 'Het is aan de gemeente te bepalen wie als deskundig is aan te merken' zegt de memorie van toelichting!

Wie over de taken en de samenstelling van een commissie-nieuwe-stijl geïnformeerd wil worden, leze de hieronder genoemde, eveneens van de VNG afkomstige publikatie, die tevens de toespraken bevat, in september 1986 gehouden op een Leids congres over ons onderwerp, en in welke overigens goede literatuuroverzicht het blijkbaar verouderd geachte boekje van 1964 ten onrechte niet is opgenomen. Ook een commissie-nieuwe-stijl behoeft inzicht in de historie van de gemeentelijke monumentenzorg en zonder weet van de vroegere bemoeienis van de VNG (o.a. ook blijkende uit de VNG-verhandelingen *Monumenten en gebouwde omgeving* van 1982 en *Gemeentelijke uitgaven voor monumentenzorg* van 1985) is zij niet optimaal toegerust. De nieuwe publikatie is nuttig, al acht ik niet elke suggestie, in het bijzonder niet iedere aanbeveling van de Leidse sprekers, voor elke gemeente even geschikt.

Gemeentelijke monumentencommissies aan het werk. Uitgeverij van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, 's-Gravenhage 1987; 70 p.; afb.; ISBN 9032225421; f 15,—.

J.K.

Sloop of hergebruik?

Dieper dan in het eerder aangekondigde boekje uit de Heemschutreeks (dit *Bulletin* 1987, 253-254) gaan de auteurs van het uitvoerig geïllustreerde boek, dat bovenstaande titel draagt, op het bekende vraagstuk in. De ondertitel *Beschouwingen over herinrichting van de stad* duidt topografisch een beperking, inhoudelijk een verdieping aan, ook in die zin dat herinrichting soms bij sloop gebaat kan zijn en de voorkeurbalans dus niet bij voorbaat naar hergebruik hoeft door te slaan. 'Wij vinden niet dat hergebruik altijd voorop moet staan', aldus de schrijvers, die echter ook stellen: 'Hergebruik is een boeiend avontuur. Het omvormen van een bestaande plek kan een ontdekking zijn'. Zulke zinnen tonen aan, dat in beginsel het hele stadsterritoir wordt bestreken en elk gebouw, monument of niet, de aandacht verdient. Noch in het 'Vooraf' noch in de uitvoerige inhoudsopgave komt trouwens het woord *Monument* voor. Het al of niet monument zijn van een gebouw is voor het vele, dat de schrijvers betogen, allerm minst essentieel. Een hoofdstuk *Sloop*, over het Philip Morris-complex in Eindhoven, gaat vooraf aan de hoofdstukken *Meer nieuwbouw?*, *De bouwpraktijk* (een negental projecten vindt behandeling, beginnende met het Claraklooster te 's-Hertogenbosch), *Van uitbreiding naar beheer* (achter welke titel men niet terstond de Amsterdamse Nieuwmarktbuurt zou vermoeden), *Ruimte voor de kunst* (o.a. over het theater BEWTH, dat zich in kerken en verlaten fabrieken beweegt), *Andere opvattingen over wonen en werken* (met behandeling van 15 initiatieven, onder welke zulke uiteenlopende als Huize Moerendaal te Nispen en het oostelijk havengebied van Amsterdam), *Aanpak van hergebruik* (o.a. de fabriek van De Gruyter te 's-Hertogenbosch en het Wilhelmina Gasthuis te Amsterdam) en last but not least *Stedelijke herinrichting noodzakelijk*, waarin de stad Utrecht aan haar trekken komt.

Een boeiend boek, waarvan men het onrustig ogende uiterlijk en mijns inziens dito innerlijk voor lief moet nemen. Voor wie het onderwerp ter harte gaat: kort en goed is *J. E. Abrahamse, Het hergebruik van gebouwen*, in: *Noorderbreedte*, sept.-okt. 1987, p. 11-13.

Tjeerd Deelstra & Josien Stehouwer, Sloop of hergebruik? Beschouwingen over herinrichting van de stad. Uitgave Landelijk Ondersteuningsinstituut Kunstzinnige Vorming (LOKV), Utrecht 1987; 143 p.; afb.; ISBN 9069970066.

Actualiteiten

Wijziging data Internationale Vakbeurs Restauratie '88', Hanzehal Zutphen

De 2e Internationale vakbeurs voor herstel en behoud van gebouwen, (natuur)monumenten, kunstwerken, boeken en archieven 'Restauratie '88' – eerder d.m.v. onze brochure aangekondigd voor 13 en 14 april 1988 – is verzet naar:

19, 20 en 21 oktober 1988 (3 dagen!)

De lokatie blijft: Hanzehal te Zutphen.

Reden voor deze ingrijpende wijziging is het feit dat het World Monuments Fund te New York (U.S.A.) een internationaal congres wenst te organiseren, gekoppeld aan deze unieke vakbeurs.

Het programma van dit congres zal binnenkort bekend worden gemaakt.

't Is duidelijk dat een dergelijk belangwekkend congres vele experts uit binnen- en buitenland naar de vakbeurs 'restauratie '88' zal brengen, hetgeen het internationale karakter van het evenement in hoge mate zal versterken.

Ook symposia inzake de andere beursonderdelen zijn in voorbereiding.

Voor eventuele verdere informatie kunt u zich wenden tot Beurswezen Zutphen BV, Hanzehal Zutphen, F. B. Koenweg 4, 7203 AA Zutphen. Postadres: Postbus 80, 7200 AB Zutphen, telefoon 05750-15100.

Telex 49255 kczpn - Telefax 05750-41342.

De Beurs van Berlage

Naar aanleiding van een door het Cuypers Genootschap ingesteld beroep bij de Kroon tegen een aantal aspecten van de plannen tot verbouwing zijn een aantal werkzaamheden nog niet voortgezet. Het betreft met name de drie tegeltableau's van Jan Toorop in de hal, welke refereren aan het verleden, het heden en de toekomst. Plannen tot verplaatsing van het middentableau, het heden, zijn vooralsnog niet uitgevoerd en in onderling overleg wordt naar alternatieve oplossingen gezocht.

Vanzelfsprekend zal dan bijzondere aandacht besteed dienen te worden aan het feit dat de tableau's letterlijk, maar evenzeer figuurlijk een onlosmakelijk deel vormen van het geheel van de ruimte en daarin op de door de bouwmeester vastgestelde plaats een functie vervullen. In het maart-aprilnummer van het Bulletin zal nader op de problematiek rond de Beurs worden ingegaan.

Middentableau 'Het Heden'.

Musea

Lamp en licht in 16e- en 17e-eeuwse woonhuizen

In de expositieruimte onder de toren van museum Boymans-van Beuningen is een bescheiden tentoonstelling ingericht over de lichtbronnen die in de 16e en 17e eeuw werden gebruikt. In feite is dit een vervolg op de vaste opstelling van de afdeling Kunstnijverheid en Vormgeving, waar de ontwikkeling van de kandelaar van de 13e tot de 15e eeuw is te zien.

De tentoonstelling toont de bekende schijf- of kraagkandelaar, in bronzen of tinnen uitvoering, en allerlei andere verlichtingsbronnen uit deze periode, zoals eenvoudige kandelaars van aardewerk of steengoed, zilveren kandelaars, olielampjes, blakers, een kaarsenkroon, een lichtarm en een zogenaamde lampknaap.

Museum Boymans-van Beuningen, Matheneserlaan 18-20, Rotterdam; 29 november 1987 t/m 12 juni 1988; dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zon- en feestdagen 11-17 uur.

Pieter Saenredam: de Utrechtse Mariakerk

De afdeling Oude Kunst van Museum Boymans-van Beuningen organiseert van tijd tot tijd een tentoonstelling rond één schilderij. Deze keer is het onlangs schitterend gerestaureerde schilderij van de Mariakerk te Utrecht aan de beurt dat Pieter Saenredam in 1663 vervaardigde. Het toont de imposante romaanse kerk op de Maria-plaats met op de achtergrond de torens van de Dom en de Buurkerk.

In de tentoonstelling wordt ingegaan op leven, oeuvre en werkwijze van Saenredam en op de ontstaansgeschiedenis en restauratie van het nu getoonde schilderij. Ook de beide tekeningen die de schilder tijdens zijn langdurig verblijf in Utrecht in 1636 maakte en die hij 27 jaar later gebruikte als basis voor zijn schilderij zijn aanwezig. Door middel van infraroodreflectografisch onderzoek zijn belangrijke gegevens over zijn werkwijze zichtbaar geworden.

Op de tentoonstelling wordt een speciaal voor deze gelegenheid vervaardigde film over Saenredams leven en werk getoond die het schilderij in een nog breder kader plaatst. Er is ook een omvangrijke, ruim geïllustreerde brochure verkrijgbaar.

Museum Boymans-van Beuningen, Matheneserlaan 18-20, Rotterdam; 19 december 1987 t/m 17 april 1988; dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zon- en feestdagen 11-17 uur. Brochure f 12,50.

Cornelis de Lorm-ontwerper 1875-1942

Gebruiksvoorwerpen in hout, glas en aardewerk, typografie.

In het bezit van het Postmuseum zijn een groot aantal ontwerpen die C. de Lorm van 1904 tot 1926 maakte als ambtenaar bij de Hoofddirectie van PTT. In deze functie kreeg hij een aantal opdrachten voor het ontwerpen van wand- en loketborden.

Op deze wijze kwam voor het eerst een homogene huisstijl van de PTT tot stand.

Naast zijn werk voor de PTT, ontwierp De Lorm gebruiksvoorwerpen van glas, aardewerk en hout. Zijn ontwerpen van gebruikskunst en PTT-objecten zijn na zijn dood in het bezit gekomen van het Postmuseum. In een overzichtstentoonstelling die vanaf 5 maart 1988 tot en met 29 april 1988 in het Postmuseum wordt gehouden, zal een uitgebreide selectie te zien zijn van zijn ontwerptekeningen. Ook omvat de tentoonstelling voorbeelden van alle producten die De Lorm ontworpen heeft.

Zijn organisatorische activiteiten komen – voor zover mogelijk – aan de hand van foto's, drukwerk en andere documenten aan bod, terwijl een videoprogramma de bezoeker informatie geeft over zijn loopbaan. Verder verschijnt er een uitvoerig en rijk geïllustreerd catalogusboek (f 15,—, na afloop van de tentoonstelling f 20,—) geschreven door Jan Rudolph de Lorm (kleinzoon van de ontwerper), die ook de tentoonstelling heeft samengesteld.

De Lorm, die in 1875 in Den Haag werd geboren, was als kunstenaar autodidact. Na een verblijf in Zuid-Afrika werd hij in 1902 medewerker van de door W. Penaat en Jan Eisen-Woning (een soort afsplitsing van het in 1900 door H. P. Berlage en Jac. van den Bosch opgerichte 't Binnenhuis). Hier werd de basis gelegd voor zijn latere stijlopvattingen, die zouden leiden tot functionele producten, die sober maar harmonieus van vorm waren en waarbij uitgegaan

Ontwerp voor vignet van De Zonnebloem, 1918, O.I.-inkt op mm.-papier, 42,5 × 49. Nederlands Postmuseum, 's-Gravenhage.

werd van de karakteristieke eigenschappen van het gebruikte materiaal. Toen het commerciële succes van De Woning uitbleef, ging De Lorm in dienst bij de PTT, waaraan hij tot 1927 verbonden zou blijven. Naast zijn 'dagelijkse werk' als ambtelijk medewerker van de directie, waarmee hij in zijn levensonderhoud voorzorg voerde hij tussen 1906 en 1930 een groot aantal opdrachten uit – voornamelijk in zijn vrije tijd – voor ontwerpen voor wand- en loketborden voor de PTT. Hij ontwikkelde zo een typografie met een homogene, herkenbare stijl, die bovendien goed leesbaar was. Hiermee is De Lorm een van de eersten geweest, die daadwerkelijk hebben bijgedragen aan een betere PTT-vormgeving. In 1907 behoorde De Lorm vervolgens tot de oprichters van 'De Vereniging tot Ontwikkeling van Schoonheidszin bij het Volk', Kunst Aan Allen, te Den Haag. Voor een luttel bedrag werd voor de leden een aanbod van toneelvoorstellingen, concerten en tentoonstellingen georganiseerd. Tijdens het voorzitterschap van De Lorm (1914-1924) maakte de vereniging een grote bloei door en bereikte het ledental een hoogtepunt met ruim zesduizend. Naast De Lorm waren tal van andere prominenten uit de Haagse kunstwereld bij Kunst Aan Allen betrokken, onder wie Berlage, de directeur van het Gemeentemuseum H. E. van Gelder, kunsthistoricus H. P. Bremmer en Chris Lebeau (welke laatste De Lorm al bij De Woning had leren kennen). Ook op andere wijze trachtte De Lorm kunst onder de aandacht van het publiek te brengen: in zijn kunsthandel De Zonnebloem, die vanaf 1916 tot 1929 in Den Haag heeft bestaan, verkocht hij kunstnijverheidsproducten naar ontwerp van zowel hemzelf als gelijkgestemde collega's en verder nog grafiek, goede reproducties en literatuur. Naast kwaliteit stond betaalbaarheid voorop. Veel jonge kunstenaars

kregen bij De Zonnebloem hun eerste gelegenheid tot exposeren, zoals in 1922 Charley Toorop.

In 1916 begon De Lorm met het ontwerpen van houten sier- en gebruiksvoorwerpen en meubels voor de NV v/h Hero de Groot te Bodegraven. Deze worden gekenmerkt door strakke lijnen en spaarzame versieringen, die meestal slechts bestaan uit enkele insnijdingen. Aan het eind van de jaren twintig werd de productie van deze voorwerpen (onder andere lampvoeten, kandelaars, sigarenbekers etc.) door de crisis tot stilstand gebracht.

In ongeveer dezelfde periode (1917-1926) voerde de Glasfabriek Leerdam een veelheid aan ontwerpen voor gebruiksglas van De Lorm uit. Met name de drinkserviezen die hier tot stand kwamen vormen een hoogtepunt in zijn oeuvre door hun combinatie van grote sierlijkheid en streng functionalisme. Dit glaswerk heeft, samen met dat van collega-ontwerpers als Berlage, Lebeau, K. P. C. de Bazel, Chris Lanooy en Andries Copier, grote invloed uitgeoefend op de vernieuwing van de galsvormgeving in binnen- en buitenland.

In 1923 sloot De Lorm zich tenslotte als freelance-ontwerper aan bij de Plaatelbakkerij 'Zuid-Holland' te Gouda. Hij speelde een belangrijke rol bij de oprichting van een speciale 'Afdeling Kunstnijverheid', waarvoor diverse kunstenaars werden aangetrokken. De Lorm zelf was de eerste ontwerper in Nederland van wie in 1925 een geheel onversierd servies op de markt werd gebracht. Deze serviezen sluiten qua vormgeving nauw aan bij zijn glaswerk en kunnen tot het meest geslaagde gebruiksaardewerk geteld worden dat in Nederland in de jaren twintig is vervaardigd.

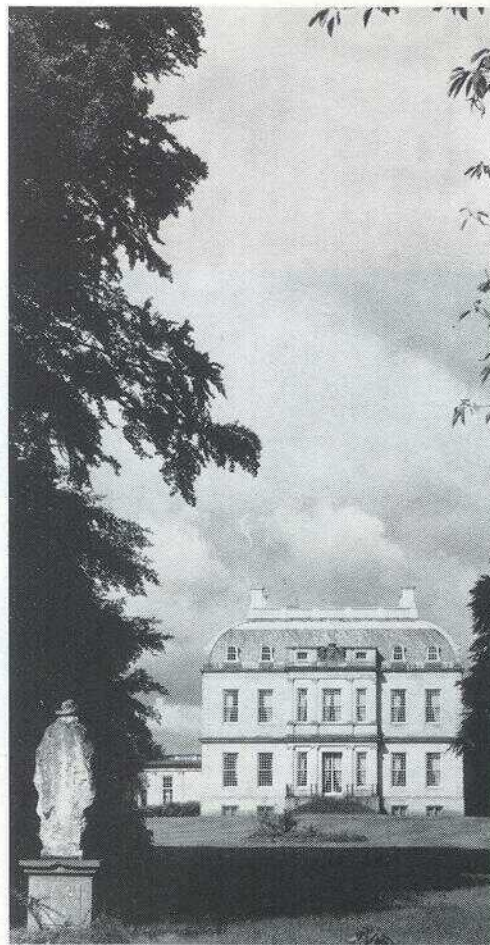
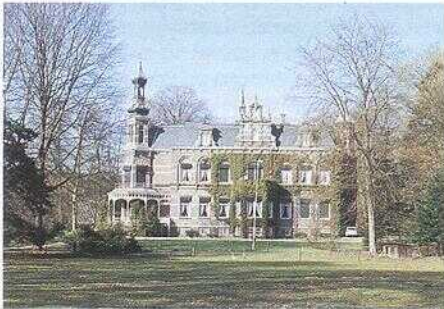
Begin jaren dertig staakte De Lorm zijn ontwerp-

Theeservies 1923, matwit geglaazuurd aardewerk.

activiteiten. Hoofdoorzaken daarvan waren zijn verslechterende gezondheid en het steeds sterker merkbaar worden van de economische crises. Hij overleed in 1942 in Ermelo.

Cornelis de Lorm is in zijn vormgeving niet de meest extreme vernieuwer geweest, maar wel degene die als eerste aanzetten tot werkelijke vernieuwing heeft gegeven. De combinatie van pleitbezorger, organisator en uitvoerder maakte hem tot een van de belangrijkste ontwerpers van zijn tijd, die als weinigen in woord en daad de basis heeft gelegd voor 'een nieuwe vormgeving voor een nieuwe tijd'.

Postmuseum, Zeestraat 82, 2518 AD 's-Gravenhage (070-624531). Van 5 maart-29 april 1988; maandag t/m zaterdag 10-17 uur; zondag 13-17 uur.

ISBN 906011.555.4

Kleine Monumenten Reeks

KASTELEN ROND ZUTPHEN I

door J. Harenberg

96 pagina's
geïllustreerd
formaat 20 x 14,5 cm
genaaid gebrocheerd
prijs f 15,—

Kastelen rond Zutphen is een deel in de Kleine Monumenten Reeks, een initiatief van de Staatsuitgeverij, uitgeverij Waanders en De Walburg Pers.

Deze uitgave beschrijft de bewoners- en bouwgeschiedenis van zeven kastelen en landhuizen rond Zutphen.

Uitschieter is De Voorst, gebouwd voor een gunsteling van koning-stadhouder Willem III. Ook 't Velde en het Suideras hebben bekende personen gehuisvest: respectievelijk Judith van Dorth en August Robbert van Heeckeren, die beiden een rol speelden tijdens de Franse overheersing aan het eind van de achttiende eeuw.

De huizen zijn van betrekkelijk recente datum. De Voorst werd omstreeks 1700 nieuw gebouwd; Baak, Den Dam en het Joppe kregen hun tegenwoordig aanzicht in de achttiende eeuw; aan 't Velde heeft men twee eeuwen gebouwd; het Suideras in van 1891, Dorth van 1930.

De uitgave is voorzien van een routebeschrijving.

DE WALBURG PERS

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij uitgeverij De Walburg Pers, postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522, postgiro 2069668.